

B E L L E T E N

Cilt: LVIII

Nisan 1994

Sayı: 221

ASIRLAR BOYU TANRI RÊ

Yrd. Doç. Dr. MÜRÜVVET KURHAN

Rê ya da Râ, eski Mısırca Râu yaratmak, yapmak, vermek kelimesinden gelmekte ve yaratıcı anlamına geldiği sanılmaktadır¹. Kökeninin Delta bölgesinden Sahebu olduğu ve sonraları Heliopolis'te (Annu ya da İyun) tapılan yerel tanrı Atum'la birlikte tapıldığı öne sürülmüştür².

Rê'nin önem kazanması Eski İmparatorluk (M.Ö. 2950-2280) II. Hanedan devrine rastlamaktadır. Heliopolis din adamları, geliştirdikleri teorilerle, Rê'yi yaratıcı özelliği olan tanrı Atum'la özdeşleştirmişler, onun bütün özelliklerini Rê'ye maletmişler ve batan güneşi Rê-Atum olarak adlandırmışlardır. Bu şekilde tanrı Rê'nin de yaratıcı özelliği olduğunu öne sürmüşlerdir. Diğer taraftan, Rê, gerçekten tanrı olup olmadığı tam olarak bilinmeyen Hepri böceği (gübre böceği)³ ile özdeşleştirilerek, Hepri böceğinin kendi kendini yarattığı ifade edilmiş, bu biçimiyle doğan güneşi temsil etmiştir. Heper ya da Heperer fiilinden türetilen ve hayata gelmek, var olmak anlamına gelen Hepri böceğinin yuvarlak bir gübre parçasına yumurtalarını bı-

¹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome I., Paris, 1929, s. 210.

² François Daumas: *La Civilisation de L'Égypte pharaonique*, Paris, 1967, s. 267 ve 633.

³ Plutarque, Hepri böceği konusunda şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Bu türlerin dişileri olmadığı ileri sürülmektedir. Bu böceklerin hepsi erkektir. Yumurtalarını küçük bir maddeye (gübre parçası) yerleştirip bir yerde yuvarlarlar, hareketlerinde güneşin doğudan batıya ilerleyişini taklit ederek, arka bacaklarıyla iterek, iyice yuvarlak oluncaya kadar yuvarlarlar" (Barbara Watterson: *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984, s. 69.) Heper'in çoğulu Heperu ise şekiller anlamına gelir ve bazı tanrılar için Heperu bakımından zengin denilmiştir.

rakması ve yavruların dölleme olmaksızın dünyaya gelmelerinden dolayı yaratan tanrının cisimlenmiş biçimi olarak görülmüştür. Zaten tanrı Rê, gökte diskini yuvarlayan bir gübre böceği olarak tahayyül edilmiştir⁴. Güneşin tam tepede olduğu zamanki görünümü ise, Rê olarak adlandırılmakla birlikte, o zamana kadar firavunların kendisinden geldikleri kabul edilen kraliyet tanrısı Horus'la özdeşleştirilmiş ve Rê-Horakti olarak adlandırılmıştır. Rê'nin Horus'u da benliğine almasıyla ve onun özelliklerine sahip olmasıyla, yavaş yavaş, diğer tanrılardan üstün olduğu yaygınlaşmaya başlamıştır. Tanrı Rê'nin yeryüzündeki iki cisimlenmiş biçiminden biri Anka kuşu, diğeri de öküz Mnevis'tir⁵.

Tanrı Rê'nin, Hepri-Horakti-Atum adları altında, üç farklı görünümü, aslında güneşin, dairesel bir biçimde, gökte ve yeraltında dolmasını, sonsuzluğunu ifade etmekle birlikte, aynı zamanda, insanların dünyevî ve uhrevî hayatlarında güneşin seyrini izledikleri düşüncesini vurgulamakta, güneşin sabahki görünümü yeni doğan çocuğu, öğlenki hali olgun insanı ve battığı zamanki hali de ölmekte olan yaşlı insanı temsil etmektedir. Rê-Atum, yaşlı insan imajını ortaya koymakla beraber yaratıcı bir tanrıdır. Eski İmparatorluk Piramit Metinleri, Orta İmparatorluk Sanduka Metinleri ve Yeni İmparatorluk'ta yazılan Ölüler Kitabı'nda, karışık olarak, tanrı Rê-Atum'un yaratıcılığıyla ilgili kuramlar ortaya çıkmaktadır. Rê-Atum olarak Rê, daha evren bir kaos içindeyken, zifiri karanlıklar içinde olan Başlangıç Ummanı Nun'da bulunduğu, tanrı Nun'la bir diyalog içindedir ve durumunu şöyle açıklamaktadır: "Nun'da yalnız ve hareketsizdim (nenu). Ayakta durabileceğim bir yer bulamadım, oturabileceğim yer yoktu. İkamet edeceğim taht henüz şekillenmemişti; üzerimde henüz Nut'u (gök tanrıçası) yaratmamıştım. İlk topluluk (tanrılar) henüz dünyaya gelmemişti. Başlangıç tanrılarının Enne-

⁴ Alexandre Moret: *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926, s. 431.

⁵ *Anka Kuşu* Mısırca Benu'dur. Güneş için kullanılan uben (doğmak) fiilinden türetildiği sanılmaktadır (Guy et M.F. Rchet, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris 1970, s. 199). Benu tanrı Rê'nin ruhunun (Ba) bir görünümü olarak da kabul edilmektedir. Tanrı Rê'nin kült merkezi Heliopolis şehrinin adı ise Annu ya da İyun idi (Grégoire Kolpaktchy, *Livre des morts des anciens égyptiens*, Paris, 1990, s. 93, dipnot: 4) O halde Benu ya da Bannu (Ba+Annu), Annu'nun ruh, Annu'daki ruh yani Heliopolis'teki ruhu, dolayısıyla tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekliydi. Herodot'a göre ise 500 yıl kadar uzun yaşayan, kırmızı ve altın tüylü kuştur. (Herodotos, *The History*, trans. by George Rawlinson, London, 1952, s. 64). *Mnevis*: Mısırca adı Merur'dur. Tarımla ilgili kutsal bir öküzdür. Apis öküzü gibi yenilenen gücü temsil eder, tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olduğu gibi, yaşayan ruhu, Rê'nin habercisi olarak kabul edilir. Maneton'a göre, II. hanedan devrinde Memfis'te Apis kültüne paralel olarak Heliopolis'te Mnevis kültü sürdürülmekteydi. Kutsal olan siyah renkli öküzler arasından seçiliyor ve ayrı bir ihtimam gösteriliyordu (Guy Et M.F. Rchet a.g.e., s. 164).

a'sı (Dokuzlu tanrılar)⁶ yoktu. Henüz benimle (benliğimde, vücudumda) idiler. Tamamen hareketsiz (su yüzünde) sallanıyordum... Oğlum Hayat⁷ beni şuurlu kıldı ve hareketsiz olan öğelerimi birleştirdikten sonra kalbimi yaşattı". Başlangıç suyunu temsil eden Nun'un cevabı şöyledir: "Kızın Maât'ı (gerçek ve adalet tanrıçası) teneffüs et. Kalbinin yaşaması için onu burnuna kadar yükselt. Kızın Maât ve adı hayat olan oğlun Şu senden uzaklaşsınlar"⁸.

Yaratma ile ilgili işlem Sanduka Metinlerinde, şöyle geçmektedir. Rê-Atum, "ben, tek ve benzeri olmayan Nun'um... Vücudumu büyüsel gücüm sayesinde yaşama getirdim. Kendi kendimi yarattım, istediğim gibi, dilediğim gibi kendimi oluşturdum"⁹ diyerek yüce tanrı olduğunu vurgulamış, hatta bulunduğu Başlangıç Ummanı Nun'la da tek bir vücut olduğunu ve kendi kendini arzu ettiği şekilde yarattığını ifade etmiştir. Bununla beraber Nun'dan çıktığını "Ben, öncesiz, sonrasız, Nun'dan çıkan Rê'yim... Nur'un (ışık) senyörüyüm"¹⁰ şeklinde belirtmiştir. Tanrı Rê, kendi kendini yarattıktan sonra, Rê-Hepri şekliyle Nun'da bulunan, merdiven biçiminde kutsal bir tepe olan Benben¹¹ üzerine yerleşmiş ve kendi iradesiyle parlak bir ışık diski biçiminde yükselmiştir. Nun'un koyu karanlığına karşı ışığı, Nur'u yaratmıştır. Piramit Metinleri'nde Rê hakkında "Merdivenin tepesine çıkan ey Atum, ey Hepri, kutsal yer olan Heliopolis'te Anka kuşu gibi dikilitaştan yükseldin"¹² denilmiştir. Ölüler Kitabı'nda ise ifade "kendi kendini biçimlendiren ve şekil veren Atum'um, Hepri'yim, ebedi oluşumun tanrısıyım"¹³ şeklindedir.

⁶ Mısırca Pesecet.

⁷ Yaratıcı tanrının özünde olan ve onu canlandıran oğlu tanrı Şu'dur ve yaratılmamış evrenin boşluğunu ve her canlıya gerekli havayı ifade eder. Başlangıç hayatının kaynağıdır. Mısırca Şu "boşluk" anlamına da gelmektedir. Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 271, dipnot: 28. Burada havanın yaşamdaki hayatı önemini anlatmaktadır.

⁸ *Textes des Sarcophages* (Sanduka Metinleri), 801 C, Cl. Lalouette a.g.e., s. 30-31. Burada yaratıcı bir tanrı olarak Rê'nin evrende hakimiyetini sürdürebilmesi ve yarattığı herşeyi dengede tutabilmesi için, hayatın devamını sağlayan, tanrı Şu'nun temsil ettiği hava ile kozmik düzende, tanrılar arası, insanlar ve tanrılar arası ve insanlar arası uyumu sağlayan, hatta coğrafi, fiziki, biyolojik tüm yaradılış dengesini sürdüren, tanrıça Maât'la ifadesini bulan ilahî kanunlara ihtiyacı olduğu gösterilmiştir. Her iki unsur tanrının var olmasıyla başlamıştır. Maât, kızı, Şu oğludur. Bununla birlikte tanrıça Maât Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar grubu) bir üyesi değildir.

⁹ *Textes des Sarcophages*, 741 B3L, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 31

¹⁰ B.D. Budge, *Book of the dead*, par. 153 B, Vol. III., s. 8.

¹¹ Benben, doğmak anlamına gelen Uben filinden gelmektedir. İlk kutsal taşdır. Dahası, Heliopolis'in ilk temel taşını oluşturmuştur.

¹² *Textes des Pyramides* (Piramit Metinleri), par. 1659, anan Alexandre Moret, a.g.e., tome I., s. 221.

¹³ Gégoire Kolpaktchy, a.g.e., Böl XXIV, S. 104.

Bundan sonra, diğer tanrıları yaratma işlemine başlayan Rê-Atum, ilk olarak hava tanrısı Şu ve rutubet tanrıçası Tefnut'u salyasıyla ve tükürüğüyle yaratmıştır.

"(Rê)-Atum, Şu¹⁴ adınla seni ağzından tükürdü"¹⁵

"Atum Şu'yu ve Tefnut'u tükürdü"¹⁶

"Tükürüğün ve salyan Şu ve Tefnut demektir"¹⁷.

Şu ve Tefnut'un yaratılmasıyla ilgili Piramit Metinleri'nde ikinci bir usulden söz edilmektedir: "Atum, yaşama başlayınca, Heliopolis'te, mastürbasyona başvurdu (...) o zaman ikizler doğdular, Şu ile aynı zamanda Tefnut"¹⁸.

Rê-Atum'un "iki yavru kuş" olarak adlandırdığı, birinin önünde, diğerinin arkasında olduğunu ifade ettiği çocukları Şu ve Tefnut'u hiçbir dişi unsur bulunmaksızın dünyaya getirdiğini ve Rê'nin hem erkek hem de dişi özelliklere sahip olduğunu; Şu ve Tefnut'un ilk dişi ve erkek çiftini oluşturduklarını ve doğal döllenmenin bu çiftle başladığını görüyoruz. Şu ve Tefnut, yer tanrısı Jeb ile gök tanrıçası Nut'u yaşama getirdiler. Böylece güneş, hava, nem, yer ve gökle birlikte evrenin düzeni sağlanmış oluyordu. Bundan sonra Jeb ve Nut, dünyevi yaşamın ve düzenin ifadesi olan Oziris, İzis, Seth ve Neftis olmak üzere dört kardeş ve eşleri dünyaya getirdiler. Böylece, Rê-Atum'la birlikte Dokuzlu tanrılar (Mısırca Pesecet, Yunanca Ennea) topluluğu yaşama gelmiş oldu. Daha sonraları, Hathor, Horus, Thot, Anubis ve Maât gibi tanrı ve tanrıçalar da bu topluluğa eklenmiştir. Bu tanrıların Heliopolis'te oldukları ve Rê-Atum'un çocuklarıyla olmaktan mutlu olduğu Piramit Metinleri'nde¹⁹ anlatılmıştır.

Tanrıları terinden de yarattığı ifade edilen tanrı Rê-Atum'un yaratıcılığı devam etmiş ve insanları göz yaşlarıyla²⁰ yaratmıştır. İnsanların yaşamı için önemli iki doğal olayı da yaratmıştır: "Herke-

¹⁴ Şu ve Tefnut'un tükürmek anlamına gelen İşeş ve Tef fiilleriyle ilgili olabileceği düşünülmektedir. (F.Dunand-C.Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Egypte*, Paris, 1991, s. 65).

¹⁵ Textes des Pyramides, par. 1871, Cl. Lalouette, a.g.e., p. 32.

¹⁶ Textes des Pyramides, par. 1652, Cl.Lalouette, a.g.e., 32.

¹⁷ Textes des Psarcophages, 331 GIT, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 32.

¹⁸ Textes des Pyramides, par. 1248, Cl. Lalouette a.g.e., s. 32. Bu konuda diğer bir ifade ise "Hattâ, ellerimle tutmuş olarak birleşmeyi sağladım (mastürbasyon), bir kucaklaşma sırasında gölgemle birleştim..." şeklindedir. (E.A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, Vol. I., New York, 1969, s. 310).

¹⁹ Textes des Pyramides, par. 1655, Cl. Lalouette a.g.e., s. 33.

²⁰ Mısırca gözyaşları için kullanılan sözcük Remit, aynı dilde insan sözcüğü de Remet'tir. Gözyaşlarıyla gün ışınları anlatılmak istenmiştir.

sin, bulunduğu yerde, nefes alabilmesi için dört rüzgarı yarattım... Büyüğün (zenginin) olduğu gibi küçüğün (fakirin) de refah içinde yaşayabilmesi için büyük seli (Nil'in taşması) yarattım"²¹. Dahası, Rê, yaşamı o şekilde düzenlemişti ki insanların sadece yaşama ilgili düşüncelere sahip olmasını sağlamıştır: "Kalbleri Batıyı"²² düşünmeyecek şekilde yaptım"²³.

Rê-Atum, diğer tanrıların korktuğu bir tanrıdır. Bununla birlikte, "bütün tanrılar, onu gördükleri zaman sevinç içindedirler", çünkü "onun parfümlü teriyle yaşarlar"²⁴.

Tanrı Rê'nin, yaratma işlemini gerçekleştirirken üç olağanüstü melekedenden yararlandığı ortaya konmuştur. Bunlar, Sia, tanrının eserini yaratırkenki tasavvur, Hu, yaratıcı ifade, Heka, yaratıcı kelam vasıtasıyla dünyayı yaratan ulsımdır. Yani Rê, kalbinde tasavvur ettiği varlıkları, kelimadan yararlanarak, her şeyi adıyla anarak, bir yerde, "ol" deyince varlıklar yaşama gelmişlerdir"²⁵. Bununla birlikte, Rê'nin kendisi de yarattığı Ennea'sındaki (Dokuzlu Tanrılar) gök tanrıçası annesi Nut tarafından taşınmakta ve Nut"²⁶ her gün onu doğurmaktadır: "Gök Rê'ye hamiledir. Nut onu dünyaya getirdiği zaman, eller (göge) yükselir, bir grup onu çevreler... Ufkun senyörü, sonsuz Rê Nun'un içinden yükselir, ışıklı"²⁷ onu çevreler"²⁸. Zaten bazı ilahilerde, tanrı Rê'nin, tam tepede olduğu bir zamanda, bir sonraki sabah yeni güneşi doğurması için, annesi Nut'u döylediği ifade edilmekte, dahası Rê-Amon ilahilerinde görüleceği gibi "annesinin öküzü"²⁹ olarak görülmektedir.

Diğer yandan, öteki dünya konusunda da teoriler ortaya koyan Heliopolis din adamları "tanrı Rê'nin oğlu firavunu ölümler diyarından kurtarıp, onu kasvetli Batı'dan çıkarıp, parlak doğuya götürmek istediğini"³⁰ belirtmişlerdir. O zamana kadar firavunlar için en önemli

²¹ Orta İmparatorluk devrinde yazılan Livre des deux Chemins (İki Yolun Kitabı) 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²² Batı, ölümü, daha doğrusu güneşin batışı tarafındaki, yani Nil'in batı yakasındaki mezarlıkları ifade etmektedir.

²³ Livre des deux Chemins, 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁴ Livre des deux Chemins, 1130 B₃C, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁵ A. Eggebrecht, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 240.

²⁶ Çok eski devirlerden itibaren Mısır halkının çoğunluğu tanrıça Nut'u, her gün bir çocuk ya da bir süt danası yani güneşi doğuran bir kadın ya da bir inek şeklinde tahayyül etmişlerdir. (Alexandre Moret *Le Nil et la civilisation égyptienne*, Paris, 1926 s. 421).

²⁷ Kobra yılı, kuruyucu güneş yılı.

²⁸ Textes des Sarcophages, 648 GIT, Cl. Lalouette, a.g.e., s. 33.

²⁹ Grébaut, *Hymnes à Amon-Rê*, Paris, 1874; Cl. Lalouette, a.g.e., s. 120.

³⁰ Textes des Pyramides, par. 146, Alexandre Moret, *Histoire ancienne tomel.*, s. 240.

şey, ölünce, bir zamanlar Mısır'ı adil bir biçimde yönetmiş olan ve kısıkanç kardeşi Seth tarafından öldürüldükten sonra, tanrılar nezdinde Unnefer (iyi) kişiliği kabul edilip, yeraltı dünyasının senyörü ilan edilen Oziris'in yanında yer almak, onun kişiliğine bürünüp, öteki dünyada sonsuz bir yaşam sürmekti, çünkü onun yanı, ulaşılması güç, sonsuz yaşam vadeden cennetti. Kuşkusuz, bunun için de ön koşul yeryüzünde firavunun Oziris gibi adil bir firavun olduğunu, Maât'la (gerçek ve adalet) yaşadığını tanrılar mahkemesinde kanıtlanması gerekirdi. Her ne kadar "ebediyet evi" olarak adlandırılan mezarlara ölünün yaşamını devam ettirmesi için bir takım katı ve sıvı yiyecek ve içecekler konuluyorsa da yeraltındaki yaşamın sıkıntılı ve uyusuk bir yaşam olduğu, ruhun zaman zaman güneşin nurundan yararlanmak için bir kuş biçiminde, mezardan çıkıp doğanın bir parçası olduğu benimsenmişti. Zaten din adamlarının öne sürdükleri kuramlarla tanrı Oziris, tanrı Rê'nin Ennea'sına sokularak bir gök tanrısı pozisyonuna getirilmişti. Ölü firavunlar da Duat'a (yeraltı dünyası) indikten ve orada geçici bir süre kaldıktan sonra tanrı Rê'nin gece ve gündüz seyrine katılacaklardı. Çünkü güneşin batışı gibi, ölüm de geçici bir durumdu; güneşin, sonsuz bir biçimde, tekrar yenilenmesi, yani her gün yeni bir güne (yaşama) başlaması nedeniyle ölümlerin de bu yenilenmeye katılacakları düşüncesi geliştirilmişti. Zaten güneşin göz yaşlarıyla (ışınlarıyla) yarattığı insanların yeniden kozmik enerjinin merkezi güneşe dönecekleri ve bu dönüşün gerçekleştiği yer, güneşin batığı, ölümlerin gömüldüğü yer olan Batı olarak belirlenmişti. İşte batı dünyasında yeni bir yaşama başlayan ölünün, önce tanrı Rê adına, tanrı Oziris'in başkanlık ettiği tanrılar mahkemesinde temize çıkması ve "maâ heru" (doğru, adil) ilan edilmiş olması gerekiyordu³¹. Bundan sonra, Oziris ayın ve usulleriyle ölümsüz "imahu" (ulu) kişiliği ilan edilir³², tanrısal bir varlık olur, yine ayınlarla Ka'sına³³ kavuşur ve tanrı Rê'nin katına çıkmaya hak kazanırdı. Daha sonra bir gübre böceği ya da bir kuş gibi ya bir merdiven ya da bir güneş ışığı sayesinde göğe yükselir³⁴ ve gökte Rê'nin huzuruna kabul edilirdi. Tanrı Rê'nin gece gemisine (mesketit) biner, yeraltı dünyasında dolaşır, sabahın erken saatinde de gündüz gemisine (mancit) biner, gökte İalu (cennet) bahçesinde gezinir ve yeniden Batı'ya doğru yol alır, gece seyrini yapar ve doğuda yeniden kendini

³¹ Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 195.

³² VI. Hanedan devri Sakkara'dan bir yazıt, Alessandro Roccati, *La Littérature historique sous l'ancien empire égyptien*, Paris, 1982.

³³ Ka, insanı meydana getiren öğelerden biridir, insanın öldükten sonra yaşayan benliğidir. Yaşamdaki insan gibi beslenir.

³⁴ F.Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 189.

yeni bir yaşamın başlangıç noktasında bulur³⁵ ve "güneşleşmiş" bir varlık olarak sonsuz bir yaşama katılmış olurdu. Heliopolis din adamları daha da ileri giderek, Rê'nin oğlu olarak görülen firavunun güneş diski Aton ile kaynaşarak ölümsüzlüğe erişeceğini de ortaya koymuşlardır.

Yaratıcı tanrı Rê, yeryüzü ve yeraltında kurduğu bu düzeni kızı tanrıça Maât'la idare etmektedir. Yüce tanrının koyduğu ilahi kanunların bir simgesi olan ve başında bir deve kuşu tüyü bulunan bir kadınla ifade edilen tanrıça Maât, evrenin varolmasıyla başlayan fizikî denge, bireysel görev ve davranış nedeniyle sosyal düzen, buna bağlı olarak öteki dünyadaki hayatın ölçüsünü temsil eden bir kavramdır. Başta firavun olmak üzere tüm insanların tanrının buyrukları doğrultusunda hareket etmesidir. Bu dünyadaki doğru, dürüst, adil, her türlü bencillikten uzak davranışların ölümden sonraki mükâfatı tanrı Rê ile birlikte sonsuz yaşamdır, aksi halde huzurlu bir ahiret yaşamından mahrum olma tehlikesi vardır. Asırlar boyu firavunlar Maât'la yaşadıklarını belirtmişlerdir³⁶.

Eski imparatorluk II. Hanedan devrinden (M.Ö. 2850) itibaren etkinliği görülen tanrı Rê'nin, ilk önce öteki dünya ile ilgili yanı dikkati çekmişti. Rê'nin oğlu firavunun öldükten sonra kendini yaratan tanrıyla birlikte sonsuz bir yaşam süreceği düşüncesinin benimsenmesiyle bazı firavunların, içinde Rê hecesi bulunan kraliyet isimlerini³⁷ almalarıyla başlayan bu etkinlik, III. Hanedan'dan Cozer devrinde (M.Ö. 2815) firavunun öldükten sonra, ruhunun kolayca tanrı Rê'ye ulaşabilmesi için Sakkara'daki yedi basamaklı piramit mezarın yapımıyla devam etti. M.Ö. 2700-2600 arasında IV. Hanedanla birlikte, özellikle Keops, Kefren ve Mikerinos'un dev piramitlerinin ve Sfenks'in inşa edilmesiyle tanrı Rê altın çağını yaşadı. V. Hanedan devrinde (M.Ö. 2600-2500) ise firavunların tanrı Rê'nin oğulları oldukları ilan edilmesi sonucu, Rê imparatorluk tanrısı konumuna getirildi ve onun parlaklığı karşısında diğer tanrıların yıldızları söndü. Bununla birlikte monoteist bir dini yapıya gidilmedi. Daha küçük ölçekte olmakla birlikte piramitlerin yapımı sürdürüldü. Başta Heliopolis'te olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde güneşin Nun'dan ilk yükseldiği tepenin simgesi olan Benben dikilitaşını içeren üstü açık güneş tapınakları yapıldı. Ayrıca, diğer tanrıların tapınaklarına da önem verilmeye devam edildi. Tüm tapınaklara özen gösterilmesi

³⁵ Başlangıç Ummanı Nun kastedilmektedir.

³⁶ F. Daumas, a.g.e., s. 131, 294; F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 151-153.

³⁷ II. Hanedan (M.Ö. 3000-2815) Neb-Rê; III. Hanedan (M.Ö. 2815-2700) Neb-ka-Rê, IV. Hanedan (M.Ö. 2700-2600) Diduf-Rê (Kefren), Bauf-Rê, Men-kau-Rê (Mikerinos); V. Hanedan (M. Ö. 2600-2500) Sahu-Rê., Neferir-ka-Rê, Niuser-Rê.

için hem din adamlarına hem de yerel valilere ayrıcalıklar tanındı. Böylece, yavaş yavaş her iki sınıf feodal ve dinî aristokrasi idaresi gibi davranmaya başladı ve VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi'den itibaren ülkede siyasal bir çalkalanma oldu. Merkezi idare sarsıldı. Bunun esas nedeni, aristokratların firavundan bağımsız olarak siyasetlerini sürdürmek istemeleriydi. Sonunda bu emellerine kavuştular ve Mısır, parçalanarak, XI. Teb Hanedanına kadar, yaklaşık ikiyüze yıl süren bir karışıklık dönemi yaşadı. Firavunlar güçsüz kaldıkları gibi, tanrı Rê'nin de, oğlu sayılan firavunlar aracılığıyla ülkeyi iyi yönetemez duruma geldiği, dahası ihtiyarladığı düşüncesi yaygınlaştı³⁸. Bu nedenle dini inançlar da büyük bir sarsıntı geçirdi.

Sonuçta, Orta İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2080-1785) güneyde Teb şehrinde iktidarlarını kuran ve yavaş yavaş ülkenin birliğini korumak için çaba gösteren XI. Hanedan firavunları, hem siyasi, hem de dini ittifaklar yaparak, ülke çapında yepyeni bir tanrı olan Amon adına birliği kurmaya başlamışlardır. Bu birlik XII. Hanedan devrinde tamamlanmıştır. Bundan sonra, tanrı Rê, tam olarak, gözden düşürülmemekle birlikte, tanrı Amon'u evrensel bir tanrı yapmak, ona yaratıcılık ve koruyuculuk özelliğini kazandırmak için din adamları onu Rê ile özdeşleştirip, Amon-Rê adı altında ilan etmişler ve Helopolis ilahiyatını da ona maletmişlerdir. Amon-Rê'nin "ilk görünümlü Rê olarak yapıtı" ifade edilerek tanrı Rê'yi Amon'un bir tecellisi olarak göstermişlerdir. Bu şekilde, tanrı Amon, ülke çapında tapınılan bir imparatorluk tanrısı konumuna getirilmiş, siyasi bir rolü olduğu vurgulanmıştır. Bununla da kalmayıp Oziris, Knem, Sobek gibi tanrılar da tanrı Rê ile özdeşleştirilip güneşleştirilmişler ve tanrı Rê gibi göründükleri ortaya konulmuştur. Kuşkusuz, burada tanrı Rê'yi, siyasî birliğin sağlanmasına paralel olarak özdeşleştirme yoluyla tanrılararası bağı sağlamasıyla, dinsel bağları güçlendirici bir öge olarak gördükleri ihtimal dahilindedir. Bunlara rağmen, tanrı Rê, yine de öteki dünyanın senyörü kalacak ve bu üstünlüğü asırlar boyu devam edecektir.

Orta İmparatorluk devrinde Rê'nin siyasal konumu Amon'un önünde tamamen geri planda kalmakla birlikte, Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedan devrinde öteki dünya ile ilgili önemi gittikçe artmıştır. Bu devirde yazılan Ölüler Kitabı'nda kendisine erişilmek istenen, sonsuzluğu ifade eden, ölümlerin kendilerini benliğinde bulduğu yaratıcı, yüce tanrı olarak gösterilmiştir:

"Selam ey (Rê) Atum,

³⁸ A. Eggebrecht, a.g.e., s. 256.

Kozmik uçurumların³⁹ üzerinden kalkan (doğan) sen!

Büyüktür, gerçekten parılın!

İşte geliyorum ve

Seni çevreleyen

Tanrılar kalabalığına karışıyorum⁴⁰.

.....

Gerçekte, Rê gibi günbegün, ölümden sonra yaşıyorum,

Ve her gün, Rê'nin bir önceki günden yeniden doğduğu gibi,

Aynı şekilde, ölümden yeniden doğuyorum.

.....

Zira vücudum Atum'un⁴¹ kendi vücududur⁴².

Bununla beraber, Ölüler Kitabı'nın "Rê'nin yüceliğine ilahi" bölümünde tanrı Rê, ölüler tarafından Eski İmparatorluk devrindeki haşmetiyle yüceltilmiş, "tanrıların kralı" olduğu, hatta tek ilah olduğu da vurgulanmıştır:

Selam ey Rê!

Atum'a eşit, ufukta yükseliyorsun; Ve Horüs-Huti'ye⁴³ eşit gökte en yükseklerdesin.

.....

Gök gemisinde seyrettiğinde,

Huzur yayılır göklerde.

.....

Ve ufukta indiğin zaman,

Batı dağlarının arkasında,

Sabit yıldız tanrılar

³⁹ Başlangıç Ummanı Nun kastedilmektedir.

⁴⁰ Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., III. Böl., s. 84.

⁴¹ Burada ölünün vücudunun Rê-Atum'ununki gibi bozulmaz olduğu, hatta onun bir parçası olduğu ifade edilmektedir.

⁴² G. Kolpaktchy a.g.e., VII. Böl., s. 86.

⁴³ İki ufkun Horus'u olan Horakti'den söz edilmektedir.

Senin önünde secde ederler ve sana taparlar...
 Şafakta ve akşama doğru güzelliğin büyüktür
 Ey sen, hayatın ve dünyaların düzeninin Senyörü!
 Övgüler sana, ey Rê, ufukta yükseldiğin zaman
 Ve akşam Atum'a eşit
 Gök kavisinin yükseklerinde
 Tüm haşmetinle belirlediğinde!
 Seni dünyaya getiren Nut orada oturmaktadır...
 İşte sen tanrıların Kralı olarak taç giydin.
 Gök okyanusunun tanrıçası annen Nut
 (Sana) taparak önünde secde eder.
 Dünyaların dengesi ve düzeni kaynağını senden alır.

.....

Evrenin Dört Bölgesinin tanrıları
 Sana taparlar
 Bütün varlıkların, şekillerin kaynaklandığı
 Ey sen, ilahi öz.

.....

Sen, tek ilahsın, dağlarıyla birlikte dünyanın
 Varolmadığı bir zamanda,
 Gökyüzünde hükmediyordun.

.....

Var olan her şeyi yaratan Sen!

.....

Ey hayranlık veren eserlerin yaratıcısı!
 Işınlarıyla, toprakta tüm ebediyet için dinlenen

Vücudumu aydınlat⁴⁴.

.....

Ey (Rê-) Hepri, Gök gemisinde seyreden Sen!

.....

Ey (Rê-) Hepri! Lanetlenmişlerin yanında,

Nöbet tutan kötü ruhlardan beni koru!

Ölü kişi, ilk başta, tanrı Rê'den yardım dilerken, bu yardımın geleceğinden emin olarak,

Zira ben Rê'yim ve kendimi korumayı bileceğim!

Aslında, hiçbir kötü hareket beni etkileyemeyecektir⁴⁵

diyerek kendini tanrı Rê kadar güçlü hissettiğini belirtmekten de kendini alamamaktadır. Zaten, bundan sonra Rê ile birlikte gece gemisinde yol alarak,

Rê'nin gemisinin ortasında durarak,

Atum'un gemisinin izlediği yolu izleyerek,

İşte kararlaştırılan karışık yolları tamamladım⁴⁶.

.....

demekte ve Tanrı Oziris'in başkanlık ettiği mahkemenin önünde ise,

"Göksel (ilahi) babam hareketlerimi ölçer ve beni yargılar"⁴⁷

temize çıkıp Atum gibi Jb'in (yeraltı) kapılarından geçtikten sonra Maât'la yaşayan bir kişi olarak tanrı Rê'nin gündüz gemisine binerek aydınlığa çıkacağını bildirmekte:

Vaktiyle Ummandan çıkan tanrı Atum'um,

.....

Göğü Hepri'nin gemisinde dolaşırım.

.....

⁴⁴ G. Kolpaktchy, a.g.e., XV. Böl. s. 112.

⁴⁵ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXII. Böl., s. 112.

⁴⁶ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., (Nu Papirüsü), s. 116.

⁴⁷ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., (Nu Papirüsü), s. 116.

Rê benim için yolları hazırlar ve Jeb'in kapılarını açar.

.....

Tanrıça Maât'ın gemisinde yer alırım.

Sonra Rê'nin gemisinde yol alırım.

Bu tanrının yanında, gökteki mekanlarında bulunurum,

Bu tanrıyı çevreleyen maiyetindekilerin arasında...

İşte, ölümden sonra, hayatımın her gününde yaşayan benim"⁴⁸

ve sonsuz hayata başladığını belirtmektedir. O halde, bu Rê'nin gece ve gündüz gemilerinde bitmeyen sonsuz bir yolculuk olacaktır.

Yine bu devirde yazılan ve öteki dünya ile ilgili Rê, ilahileriyle, tanrı Rê, hem yeraltı dünyasının tanrısı olarak yüceltilmiş, hem de ölü firavunların nasıl Rê ile tek bir vücut olup güneşin her sabah yenilediği dönüşümüne katıldığı anlatılmak istenmiştir⁴⁹. Aslında, din adamları bu tip ilahileri yeni yıl⁵⁰ gecesinde de tapınaklarda söylüyorlardı. Bir yerde ölen firavunla yeraltında seyrini sürdüren tanrı Rê'nin durumunu eşit görüyorlardı. Tapınakta yapılan ayinle, bir taraftan, güneşin sonsuz bir şekilde seyrini sürdürmesine yardım etmiş oluyorlar⁵¹, diğer taraftan firavunun ruhunu da rahatlatmış oluyorlardı. Aşağıdaki ilahide tanrı Rê, güneş diski, yani fiziki güneş olarak gösterilmiştir:

Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,

Toprağı yenileyen sen,

İçerde olanı açan,

Kelam sahibi ruh

Ögelerini yükselten,

Sen toprağı yenileyenin vücutlarısın.

Şükürler sana, yüce kuvet Rê,

⁴⁸ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXVIII. Böl., Nebseni Papirüsü), s. 117.

⁴⁹ François Daumas, a.g.e., s. 268.

⁵⁰ Mısırlılar, yeni yılı, Nil nehrinin kabarıp vadiyi kaplamaya başladığı günün erken saatinde, güneşin doğmasıyla başlatıyorlardı (Guy et M.F. Racht: a.g.e., s. 59.) Nil'in sularının taşması Assuan'da 8 Haziran, Delta bölgesi girişinde 17-20 Haziran tarihleri arasında rastlanmaktadır (Pierre Montet; a.g.e., s. 20).

⁵¹ F. Daumas, a.g.e., s. 270.

Düşmanlarını yakan sonsuz,
 ateşli,
 Alevler yaratan ateş,
 Sen sonsuzun vücutlarısın⁵²
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 İlerleyen gezgin,
 Işıktan sonra karanlıkları yaratan parlaklık,
 Sen gezginin vücutlarısın,
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Gücün senyörü,
 Dikilitaşının üzerinde olan,
 Önde olan tanrıların başkanı,
 Sen güçlü senyörün vücutlarısın.
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Dikilitaş mekanında⁵³ ikamet eden,
 Zamanını bağlayan yüce tanrı,
 Sen Dikilitaş mekanında oturanın vücutlarısın⁵⁴
 Şükürler sana, yüce kuvvet Rê,
 Karanlıkların (yeraltı dünyası) senyörü,
 Bilinmeyen sırlarının sinesinde seslenen,
 Mağaralar⁵⁵ sakinlerini çağıran ruh,
 Sen karanlıklar senyörünün⁵⁶ vücutlarısın⁵⁷.

⁵² Burada "vücutlar" kelimesiyle başta firavun olmak üzere tüm ölümlerin vücutları kastedilmiş olmaktadır.

⁵³ Başlangıç Ummanı'nda güneş diskinin ilk yükseldiği Benben taşını, aynı zamanda, yeraltı dünyasını ifade etmektedir.

⁵⁴ Burada Rê-Atum, Rê-Hepri, Rê-Horakti olarak güneşin çeşitli görünüşleri kastedilmektedir.

⁵⁵ Mağaralarla hem ayrı ayrı mezarlar, hem de pek çok bölmelerden oluşan, her birinden bir kapıyla geçilen yeraltı âlemi ifade edilmektedir.

⁵⁶ Her ölünün benliğine büründüğü Oziris'ten söz edilmektedir.

⁵⁷ François Daumas, a.g.e., s. 169-270.

Aynı amaçlarla "Mağaralar Kitabı"nda görüldüğü gibi başka ilahiler de söylenmekteydi. Hattâ bir tanesinde Duat'ta (yeraltı) bulunan Rê'nin ölümler için himayesini ve onları nurlu kılmasını dilemek için şöyle bir nakarat bulunmaktaydı:

Karanlıklarda seyrettiği zaman ne kadar güzeldir Rê⁵⁸!

Tanrı Rê'nin iki yaşam şafağı vardır. Biri yaşayanlar için sabahın erken saatlerinde güneşin doğmasıyla başlayan, diğeri de güneş batunca ölümler için başlayan şafaktır⁵⁹. Aynı şekilde yeraltında bir Nil bulunmakla birlikte, bir de gökte vardır. Zaten ölümler gece gemisiyle seyreden Rê'yi görmek için yer altındaki Nil'in kıyısında toplanıp onun geçmesini ve kendilerine aydınlık ve hayat nefesi vermesini beklemektedirler. Bununla birlikte, Rê'nin yeraltındaki seyri engellerle doludur. Karışıklık çıkarmaya hazır kötü güçler arasında, karanlıklar ve uçurumun dragonu, mutlak kötülüğün simgesi, 30 dirsek uzunluğunda Aapep (Apopis)⁶⁰ yılanı bulunmakta ve Rê'nin her seferinde, saldırılarını yinelemektedir. Ölümsüz olan güneşin yeraltındaki seyrini bozup ölümlere yaşam enerjisi bahşetmesini, böylece, güneşin doğu ufkundan yeniden doğmasını engellemek isteyen Apopis, her defasında tanrı Rê tarafından yenilmektedir. Zaten Apopis ile olan mücadelesinde tanrı Rê yalnız değildir: Hepri gemisinde "cesaretinizi toplayın ey Rê'nin askerleri" diyerek cesaret veren Atum ve "tahtlarınızda sıkı durun, elinizde mızrak, geçişi zorlayın"⁶¹ biçiminde söz ederek mücadeleyi hızlandıran yer tanrısı Jeb'le birlikte, Rê'nin hizmetinde olan ve her biri birer savaşı görünümünde Akrep tanrıça Selkis, gök tanrıçası Hathor ve Nut, dahası kimi zamanlar, mücadelecî yapıdaki Seth de bulunmaktadır. Sonuçta Rê'nin Apopis üzerinde üstünlüğü söz konusudur:

"Git! Geri çekil! Defol! Ey şeytan Apopis,

Yoksa, gök gölünün derinliklerinde boğulacaksın

.....

Rê'nin doğum yerine yaklaşma,

Bak! Ben Rê'yim, dehşet saçarım!

O halde seni acıtacak ışığımın okları önünden

⁵⁸ F. Daumas, a.g.e., s. 270.

⁵⁹ Cl Lalouette, a.g.e., s. 59.

⁶⁰ Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., dipnot, s. 118.

⁶¹ G. Kolpaktchy, a.g.e., XXXIX. Böl., s. 118.

Geri çekil şeytan!

.....

İşte O (Rê) sana bakıyor... Geri çekil Apopis!

Başına vurur, yüzünü parçalar,

Kemiklerini kırar, öğelerini parçalar,

Zira, gerçekte, bu bölge onun mekânıdır"⁶²

Dahası, Rê, Hunefer Papirüsünde de görülebileceği gibi, bir ışık kedi biçimine girip, bir bıçakla Apopis'in kafasını keserek⁶³ onu yendikten sonra yeraltındaki seyrini tamamlayıp Rê-Hepri olarak yeryüzündeki gökte yükselmektedir.

Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedan devrinde (M.Ö. 1590-1310), her ne kadar imparatorluk tanrısının Amon olduğu ve onun lütfuyla firavunların idareye geldikleri kabul edilmişse de, tanrı Rê'yi de yüceltmekten geri kalmamışlar ve hemen hepsi içinde Rê bulunan isimler almışlardır⁶⁴. Hatta, tanrı Amon adına yaptırılan Karnak tapınağındaki tanrı Rê'ye ayrılan tapınma yeri "Ah Mennu" (en kutsal mekân) olarak ilan edilmiştir. Kraliçe Hatşepsut, Deir-El Bahari'deki ölümle ilgili tapınağında, tanrı Rê adına bir güneş mabedi de yaptırmıştır⁶⁵. I. Ahmozis devrinden (M.Ö. 1580-1558) itibaren yavaş yavaş başlayan, III. Tutmozis'le (M.Ö. 1504-1450) hızlanan fetih seferleri sonunda Fırat nehrine kadar Mısır'ın hakimiyetine giren ülkelerle Mısır arasında tanrı Rê sayesinde ortak bir dinî ortam olduğu görülmüştür. Çünkü nasıl Mısır'da firavunun, tanrı Rê'nin koyduğu, kızı tanrıça Maât'la ifadesini bulan ilahî adalete göre ülkesini idare ettiği düşünülüyorsa, buna paralel olarak, Ortadoğu ülkelerinde de güneş tanrısı Şamaş'ın hükümdarlara, Hammurabi örneğinde olduğu gibi, kanunları dikte ettirdiği⁶⁶ kabul ediliyordu. Hatta hükümdarlar güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak görülüyorlardı. Bu yüzden Mısır'ın idaresi altına giren devletlerde Mısır firavununa "güneşimiz",

⁶² G. Kolpaktchy a.g.e., XXXIX. Böl., s. 118,119.

⁶³ Albert Champdor, *Livre des morts*, Paris, 1963, s. 167.

⁶⁴ XVIII. Hanedan (M.Ö. 1590-1310). Heb-pehti-Rê (Ahmozis); Cezer-ka-Rê (I. Amenhotep ya da I. Amenofis); Aa-heper-n-ka-Rê (II. Tutmozis); Maât-ka-Rê (Hatşepsut); Men-heperu-Rê (III. Tutmozis); Aa-heperu-Rê (II. Amenhotep); Men-heperu-Rê (IV. Tutmozis); Neb-Maât-Rê (III. Amenhotep); Nefer-heperu-Rê-ua-n-Rê Ah-en-Aton-Rê (IV. Amenhotep); Neb-heperu-Rê-Setep-n-Rê (Horemheb); (K. Lambelet, *Comment déchiffrer les hiéroglyphes*, le Caire, 1974, s. 9, 10, 11).

⁶⁵ François Daumas, a.g.e., s. 295-296.

⁶⁶ Babil kralı Hammurabi kanunlarının bulunduğu dikilitaşın üst kısmında tanrı Şamaş'ın karşısında Hammurabi'yi tanrının buyruklarını dinlerken görmek mümkündür.

"Şamaş'ımız", "ülkelerin güneşi"⁶⁷ gibi adları yakıştırmışlardır. Aslında evrensel tanrı Rê sayesinde Mısır İmparatorluğu'nun her tarafında Mısırlılarla diğer toplumlar arasında dinî ilişkilerin güçlenmesi sağlanabilirdi ki, bu, daha sonraları, geçici de olsa IV. Amenhotep'in (M.Ö. 1370-1350) tek hedefi olmuştur. Zaten firavun-kraliçe Hatşepsut tanrı Rê'nin önemini belirtmek için Mısır'da Hiksosların tutunamamalarının sebebinin kraliyet tanrısı olarak Rê'yi seçmemelelerinde bulmuştur. O halde, her ne kadar tanrı Amon tüm siyasi, dinî, sosyal ve kültürel hayata hakimse de tanrı Rê, zihinlerden sökülüp atılacak bir tanrı değildir. IV. Tutmozis (M.Ö. 1425,1405) ise Gize'de piramitlerin yakınında avlanırken, yeryüzünde tanrı Rê-Horakti'nin bir kopyası olan Sfenks'in altında dinlenmek üzere uyuduğunda, Sfenks'in kendine seslendiğini ve kum yığınlarında kendisini kurtarmasını istediğini rüyasında gördüğünü söylemiş⁶⁸ ve tanrının dileğini yerine getirerek Sfenks'in etrafını temizletmiş, anısına da bir yazı koydurmuştur. Ayrıca güneş tanrısının kültüne de önem verilmiştir⁶⁹. III. Amenhotep'le, artık tanrı Rê ile ilgili düşünceler açıkça ifade edilmeye başlanmıştır. Firavun, eşi Tiyyi'ye bir tekne hediye etmiş ve adını tanrı Amon'u hatırlatan bir şey koyacağına, tanrı Rê'nin tam tepedeki görünümünü ifade etmek amacıyla "Atonun (güneş diski) parlaklığı" koymuştur. Bu devirde Mitanni kralı Duşratta, III. Amenofis'e (M.Ö. 1405-1370) gönderdiği mektupta, aynı tanrının oğulları olarak aralarında mistik bir bağın bulunduğunu, "insanlar güneşi sevdiklerine göre, tanrılar bizi (aynı kulte) yönlendirsinler. Böylece birbirimizi ebedî olarak da seveceğiz"⁷⁰ diyerek ortak bir dini yapının Mısır ve diğer toplumların yararına olacağını vurgulamak istemiştir. Bunun yanında, kraliyet ailesi, özellikle kraliçe Tiyyi, Heliopolis'te tanrı Rê'nin baş rahiplerinden kardeşi Aânen aracılığıyla⁷¹, Rê din adamlarıyla temaslarını sürdürüyordu. Buna ilaveten, Amon rahipleri gittikçe güçlenmişler, başarılı seferler sonucu ganimetlerin büyük bölümünün Amon tapınağına bağışlanmasıyla zenginleşmişler ve dünyanın merkezi olan Teb'de zaman zaman yasaî idareye el atarak firavunların azametinde gölge düşürmüşlerdir. Bu yüzden Teb'de her yönden bunalıcı bir hava esmiştir. Bu atmosferde yetişen III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep devrinde dinî bir devrim yaşanmıştır. Tanrı Rê-Horakti'ye dayalı, Aton dini adı altında, tek tanrılı bir din ortaya çıkmıştır. Aton dini, Rê dininin çok eskilere dayanan değişik bir yorumuydu. O zamana kadar Aton güneş

⁶⁷ Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome II, Paris, 1936, s. 516.

⁶⁸ Christian Jacq, *Néfertiti et Akhénaton*, Paris, 1990, s. 40.

⁶⁹ Christian Jacq, a.g.e., s. 41.

⁷⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II., s. 516.

⁷¹ A. Moret, a.g.e., tome II.; s. 516.

diski tanrı Rê'nin parlak, gözle görülebilen cisimlenmiş şekli olarak görülürken, bu defa tanrının kendisi olarak kabul edilmiştir⁷². Ayrıca, öteki dünyayla ilgili olarak inanç, firavunların öldüklerinde, Rê'nin oğlu olarak, "göğe yükseliyor, Aton diskiyle birleşiyor, kendini yaratanın vücudunda eriyor"⁷³ şeklindeydi⁷⁴. IV Amenhotep'le Aton "hiç eşiti olmayan, ışınlarıyla dünyayı mutlu kılan"⁷⁵ bir tanrı olarak görüldü. Gögün doğu ufkunda belirmediği andan itibaren her biri bir elle biten ve bazılarında hayat sembolü Anh bulunan ışınları yarattıkları olan insanlara, dört ayaklı hayvanlara, kuşlara, yılanlara, yeryüzünde yaşayan herşeye hayat bahşediyordu. Aton ilahilerinde⁷⁶, tanrı Aton, yaratıcı bir tanrı olduğu gibi, ölüm, yaşamın ritmi, devamı, yenilenmesi, sonsuzluğu gibi ilkeleri belirleyen tanrıydı⁷⁷. Sadece Mısırlıların değil, tüm insanlığın tanrısıydı. Her kuluna eşit biçimde yaşam veren ışınlarını gönderen Aton, başka tanrıların işlevine ihtiyacı olmayan bir tanrıdır⁷⁸. O halde, bu döneme tanrı Rê'nin rönesansı diyebiliriz. Rê'nin 420 yıl sonraki fazla değişmemiş, modern görünümüdür. Adını Amenhotep'ten (Amon hoşnuttur) Ah-en-Aton (Aton'un kutsal ruhu) olarak değiştiren ve başkentini Teb'den yepyeni kurduğu Ahetaton'a (Aton'un ufku) taşıyan IV. Amenhotep kendini yeni dinin peygamberi ilan ederek, bir yerde tanrısını "Aton uludur. Aton'dan başkasına tapılmaz" şeklinde tanımlamış ve diğer tanrıları inkâr etmiştir. Ahetaton'daki ruhban sınıfı tanrı Rê'nin rahipleri ünvanına sahiptiler ve kültleri tamamen Heliopolis'teki tanrı Rê kültüne göre düzenlenmiştir⁷⁹.

Tanrı Rê'nin, Aton adıyla, tek tanrı olarak hükümranlılığı fazla sürmemiş, IV. Amenhotep'in ölümüyle sona ermiştir (M.Ö. 1350), ondan sonra yönetime gelen Tutankaton (Aton'un görüntüsü), Atonizmi bir iki yıl Ahetaton'da kaldığı zaman diliminde sürdürmüş ama eski başkent Teb'e yeniden dönmesiyle tamamen bu tek tanrılı dinden uzaklaşıp tanrı Amon'a dönmüş ve adını Tutankamon'a (Amon'un görüntüsü) çevirmiştir. Tutankamon zamanında, tanrı Rê-Aton'un anısını zihinlerden silmek için Ahetaton şehrine dokunul-

⁷² G.Maspero, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient*, Paris, 1921, s. 250.

⁷³ A. Moret, a.g.e., tome II., s. 516.

⁷⁴ Zaten çok eskiden beri öteki dünyayla ilgili olarak Heliopolis'te bir de Aton kültü sürdürülmekteydi.

⁷⁵ Christian Jacq, a.g.e., s. 111-120.

⁷⁶ G.Maspero, a.g.e., s. 250-251.

⁷⁷ Aton'un Sami dilinde senyör anlamına gelen Adon kelimesiyle eşanlamlı olabileceği düşünülmektedir. (A. Moret, a.g.e., tome I., s. 323).

⁷⁸ Zaten diğer tanrıların tanrı Rê ile özdeşleştirilmeleri, onların Rê gibi bir bütün teşkil edemediklerini de göstermektedir.

⁷⁹ G. Maspero, a.g.e., s. 251.

mamıştı, ama, Horemheb devrinde yeniden aynı dine dönüş olur enişesiyle şehir yerle bir edilmiştir⁸⁰. Bundan sonra tanrı Amon tekrar imparatorluk tanrısı olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte Horemheb'ten başlamak üzere XIX. Hanedan devrinde Amon'un yanında tanrı Ptah'a da önem verilmeye başlanmıştır. Hatta Horemheb bir taraftan Amon ruhban sınıfının kraliyet ailesi üzerindeki etkinliğini bertaraf etmek, diğer taraftan Heliopolis, Memfis, Hermopolis gibi önemli dinî merkezlerin sadakatini elde etmek amacıyla bu merkezlerin din adamlarıyla ilişkilerini düzene koymuştur⁸¹. II. Ramses devrinde (M.Ö. 1298-1232) ise Ortadoğu ülkelerine yapılan seferler hep Amon'un önderliğinde, onun himayesi altında yapılmıştı. Bu yüzden II. Ramses devri tapınaklarındaki kabartmalarda Ramses'i, zaferlerini tanrısı Amon'un önüne sererken görmek mümkündür. Buna karşılık Tutankamon'dan başlamak üzere I. Sethi. II. Ramses ve III. Ramses devirlerinde (M.Ö. 1310-1160) tanrı Rê'nin artık dünyayı yönetecek güçte olmadığı, ihtiyarladığı öne sürülmüş ve bu konuda bir efsane de düzenlenmiştir⁸². "Gök İneği'nin Kitabı"nda "Rê'nin bağışlayıcılığı ve yorgunluğu" bölümünde bulunan bu efsaneye göre:

"Tanrı kendi kendine yaşama geldikten sonra, tanrıların ve insanların senyörü iken, insanların Rê'ye karşı komplo hazırlamaya giriştikleri ortaya çıkmıştır. (Dünyanın ilk tanrısı) yüce Rê, canlı, sağlıklı, mutlu olmakla birlikte, ihtiyarlıyordu; kemikleri gümüşten, öğeleri altundan, saçları ise gerçek lapis lazuli idi"⁸³. İnsanların kendisine karşı komplo hazırladıklarını öğrenen Rê, Nun da dahil olmak üzere bütün tanrıları sarayına çağırır. Tanrılara, gözünden çıkan insanların kendisine karşı komplo hazırladıklarını, tanrıların düşüncelerini almadan onları öldürmek istemediğini bildirir. Rê'nin telkin ettiği korkunun büyük olduğunu anlatan Nun, ayaklanmalara karşı gözünü (ucat) göndermesini söyler. Böylece Rê'nin gözü tanrıça Hathor biçiminde gönderilir. Hathor, çöle kaçmakta olan insanların üzerine giderek onları öldürmeye başlar. Hathor, o kadar büyük bir katliama girişmiştir ki tanrı Rê, insanlar için telaşlanır ve hemen "Didi" adında kırmızı renk veren bir ot ya da maddenin getirilmesini, Heliopolis'te yapılan biraya karıştırılmasını buyurur, elde edilen kırmızı karışımı (yedibin testi dolusu) insanların öldürüldükleri yere gönderir ve geceleyin yerlere döktürür. Gün ağarınca oraya

⁸⁰ François Daumas a.g.e., s. 326.

⁸¹ F. Daumas, a.g.e., s. 92.

⁸² Aslında çok eski devirlerden beri varolan ve tanrı Rê'nin yeryüzündeki hükümdarlığını ele alan bu efsanenin, bu devirde yeniden ele alınması, gerçekten tanrı Rê'nin gözden düşürülüp Amon'un, oğlu firavun vasıtasıyla, Mısır'ı yönettiği ifade edilmek istenmiştir.

⁸³ Claire Lalouette, a.g.e., s. 46-48.

katliama gelen tanrıça Hathor, her yeri sel kapladığını görür ve hoşuna giden karışımdan içer, sarhoş olduğu için insanları tanıyamaz ve oradan ayrılır. İnsanlığın büyük bir bölümü tanrı Rê'nin başışla-yıcılığıyla kurtulur⁸⁴.

Her ne kadar, özellikle, etrafındaki Ennea (Dokuzlu tanrılar) tanrılarında Rê'nin iktidarı sürmekle birlikte, tanrı Rê, gerçekten "yorgun olduğunu, zamanının geldiğini, insanlarla kalmaktan yüreginin bitkin olduğunu, az sayıda insanların onu ilgilendirmediğini" ifade ettiğinde etrafındaki tanrılar "yorgun olma, arzu ettiğin şey üzerinde hâlâ gücün var" dediler. Bu defa Rê, Nun'a hitaben "ilk olarak kol ve bacaklarım zayıf, bir başkası bana erişmeye çalıştığında büyük adımlarla yürüyemiyorum" diyerek yorgunluğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine Nun, gök tanrıçası Nut'a hitaben "Ey kızım Nut, babanı sırtına yerleştir" deyince, Nut inek biçimine girmiş ve yüce tanrı Rê sırtına yerleşmiştir. İnsanlar onu ineğin sırtında görünce "Bunu yapanları, ayaklananları ve düşmanlarını yeneceğiz" şeklinde tepki göstermişlerdir. Bununla birlikte tanrı Rê, Nut'un üzerindeki sarayına kapanır ve o zaman her taraf karanlık içindedir. Sabahın erken saatlerinde aydınlık başladığında insanları sopa ve yaylarla görünce yüce tanrı onlara "kötülük arkanızdadır. Katliamdan uzak durun" der, buna rağmen kimileri Rê'ye karşı komplolar hazırlayan ve onun kendilerinden uzaklaşmasına neden olanlara kızıp yaylarını çekip, Rê'nin düşmanlarına okla saldırırlar. Rê ise onları, bundan böyle, insanların birbirlerini öldürmeye hazır olmaları konusunda uyarır ve böylece dünyaya savaş etme düşüncesi girmiş olur⁸⁵. Bundan sonra Nut'a kendisini yükseltmesi için sırtına iyice yerleştirmesini söyler, ve yine Nut'a "beni onlardan uzaklaştır. Göğün en yüksek katında bile olsam, görünmem için beni yükselt"⁸⁶ diye ısrar eder ve dileği tanrıça tarafından yerine getirilir.

Göğün en yüksek katında, tanrıça Nut'un sırtında, uzaktan dünyayı huzurlu bir biçimde gözleyebilen tanrı Rê, gökte Nut için bereket tarlasını yarattı ve orada yeşil bitkilerin çıkmasını sağladı. Öteki dünyadaki insanların yaşamlarını sürdürecekleri sazlıkları yarattı. Yıldızları ve gezegenleri yarattı. Ayrıca Rê, gece ve gündüzü de yarattı. Gün ağardığında doğu ufunda belirdiğinde, göründüğüne sevinen maymunlar grubu sevinç çığlıkları içinde zıplayıp şarkı söylüyor-

⁸⁴Tanrıça Hathor'un kızgınlığını dindirmek için tanrı Rê'nin hazırlattığı karışımın tanrıça Hathor'u sarhoş etmesi dolayısıyla Mısır'da tanrıça Hathor şölenlerinde şarap içip eğlenme geleneği geliştirilmiştir.

⁸⁵ Barbara Watterson, *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984 s. 63; Cl. Lalouette, a.g.e., s. 46-48.

⁸⁶ Cl. Lalouette; a.g.e., s. 49-50.

lardı⁸⁷. Gündüz gemisinde seyreden Rê, oniki saat boyunca parlak ışıklarıyla dünyayı aydınlattı. Ama batı ufkuna ulaştığında, gece gemisiyle yeraltı dünyasını dolaştığı için insanoglu, Rê'nin gözünün ışığından yoksun olduğundan, karanlıkta kaldı. Rê, geceleyin yerini alacak bir tanrıyı bulmaya karar verdi. Bu nedenle Ay'ı yarattı ve tanrı Thot'a insanlara geceleyin ışık sağlamasını buyurdu. O zamandan beri dünya, gündüzleri güneş tanrısı Rê tarafından, geceleyin de, Rê'nin temsilcisi olarak, ay tanrısı Thot tarafından aydınlandı⁸⁸.

Böylece tanrı Rê, insanlardan uzaklaşıp, göğün en yüksek katında oturmaya başlamış oldu. Aslında böyle bir metnin dört firavunun mezarında bulunması artık Rê'nin yeryüzünde idareye devam edemeyeceği konusunda bir imadır. Bundan böyle, Amon insanların tanrısı olacak, Rê ise sadece öteki dünya ile ilgili tanrı olarak kalacaktı. Zaten II. Ramses devrinde M.Ö. 1280'e doğru yazılan Amon ilahilerinde tanrı Amon'un yüceliği tanrı Rê'yi bile yarattığı öne sürülerek vurgulanmış, tanrı Rê'ye ait Heliopolis kült merkezi de ona maledilmiştir. Dahası, uzun zaman Rê'nin hükmettiği yeraltı dünyasına bile hakim bir tanrıdır. Göğün en yüksek katına uzaklaştığında, yeraltı dünyasının ondan mahrum olduğu da belirtilmiştir. Bütün emirlerin Amon'dan geldiği, bütün varlıkların, yaşam ve ölüm gibi kaderlerinin ona bağlı olduğu, tanrılara bile emrettiği, sadece insanların değil tanrıların da onun herşeye kadir olduğunu kabul ettikleri ortaya konmuş, sanki başta Rê olmak üzere bütün tanrılar onun birer sıfatları olmuşlardır⁸⁹.

Ramsesler devrinde, yine efsanelerle tanrı Rê'nin gökteki iktidarı da sarsılmıştır. Üstelik kendi Ennea'sından (Dokuzlu tanrılar) bir tanrıça aracılığıyla tuzaga düşürülen tanrı Rê'nin en büyük tanrı olmadığı kanıtlanmak istenmiştir. M.Ö. 1250'de yazılmış olan "İzis ve Rê" mitolojik öyküsü Rê'nin esas adının Rê ya da bildiğimiz diğer adlar olmadığını, bütün adlarının üstünde gizli bir adının bulunduğunu göstermektedir. İşte en büyük tanrı olmanın özelliği budur. Esas adını, esas varlığını kimse bilmemekte, her yerde var olan, herkesin hissettiği bir tanrı olmakla birlikte, sihirbazlığıyla da tanınan İzis'in tanrı Rê'nin gerçek adını öğrenmek için yaptığı davranış bize Ramsesler devrinde yeniden en güçlü konuma getirilen, adı gizli olduğu

⁸⁷ Doğan güneşin habercisi olan maymunlar (şebek) tanrı Rê'ye tapan varlıklar olarak sabahın erken saatlerinde güneşin doğuşunu sevinç çığlıklarıyla karşılıyorlardı. Ayrıca tanrısal ilhamın sembolü olarak tanrı Thot'un hizmetlileri olarak da kabul ediliyorlardı.

⁸⁸ Barbara Watterson, a.g.e., s. 59.

⁸⁹ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 129-137.

pek çok ilahide vurgulanan Amon karşısında Rê'nin artık zayıf bir tanrı olduğu, en büyük tanrı olamayacağı anlatılmak istenmiştir.

Efsaneye göre "İzis, zeki bir kadındır. Kalbi milyonlarca insanınkinden daha mahirdir; bir milyon tanrıdan daha fazla ileriye görme yeteneğine sahiptir"⁹⁰. Evrende her şeyi yaratan Rê kadar yerde ve gökte olanlardan haberdardır. Ama bilmediği ve bu yüzden gücünün sınırlandığı tek bir şey vardı ki o da Rê'nin gizli adydı. Çünkü, bu çok adı olan tanrı, onu bilene büyü gücü kazandırabilecek, esas adını gizli tutuyordu⁹¹. Tanrıça İzis, güçlü büyü sayesinde bu sırrı ele geçirecektir. Amacına nasıl ulaştığı özetle şöyledir:

"Rê, her gün, tayfaların başında olarak giriyordu (yükseliyordu) ve iki ufkun tahtına oturuyordu. Tanrının ilerlemiş yaşı ağzını gevşetiyordu; (bu yüzden) salyası yere düşüyordu, ya da onu yere atarak tükürüyordu. (Bir gün) İzis, toprakta bulunan salyayı alıp yoğurdu ve ona kutsal bir yılan şeklini verdi... Onu, yüce tanrının izlemeye alışkın olduğu yolların keşiştiği yere koydu. Her günkü gibi, tanrı kapılardan çıkıp gezinmek için görüldüğünde kutsal yılan onu soktu. Ve yaşamın ateşi (zehir) ondan çıktı. Tanrı ağzını açtı ve majestelerinin sesi göğe yükseldi"⁹². Kendi yarattığı tanrılar yanına koştular, ama, Rê cevap verecek durumda değildi. Dudakları ve bütün vücudu titremekteydi. Zira, yılanın zehiri bütün vücudunu sarmıştı. Yüce tanrı, kendini toparlıyarak tanrılara, kendine acı veren bir şeyin soktuğunu, onu kalbinin tanımadığını, onu yaratmadığını, böyle bir şiddette acı çekmediğini ifade ettikten sonra. "Ben bir Senyörüm, Senyörün oğlum, tanrı gibi yaşama gelen kutsal bir tohumum. Ben, yüceyim, yücenin oğlum; adı babası tarafından düşünülenim. Pek çok ad ve şekillere sahibim, şeklim her tanrıdadır. Atum ve Horus olarak adlandırılanım. Onu (adımı), bana karşı bir büyücüye güç verilmesinden korktuğum için vücudumda çocuklarımdan sakladım"⁹³. Bu kadar yüce bir tanrı olmasına rağmen, Rê bu duruma nasıl düştüğünün şaşkınlığı içindedir. Etrafını çevreleyen çocuklarından İzis "Ey tanrı babam! Sana karşı çocuklarından biri mi baş kaldırdı?"⁹⁴ biçimindeki

⁹⁰ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 71.

⁹¹ Adolf Erman - Hermann Ranke, *Aegypten und aegyptische Leben*, Tubingen, 1923, s. 301, kısımla ilgili çev. Doç. Dr. Gümeç Karamuk.

⁹² Alan H. Gardiner, *Hieratic papyri* I. London, s. 59.

⁹³ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

Burada tanrı Rê'nin "Senyörün oğlum, tanrı gibi yaşama gelen bir tohumum. Ben yüceyim. Yücenin oğlum, adı babası tarafından düşünülenim" şeklinde sözler etmesiyle de artık ikinci sıra bir tanrı olduğu ifade edilmek istenmiştir. Çünkü gerçek yüce tanrı babasız, kendi kendini yaratandır.

⁹⁴ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

sorusuna karşılık olarak yüce tanrı yeniden başına gelenleri anlatmış, vücudunun sudan daha soğuk olduğunu ve ateşten daha sıcak olduğunu, bütün vücudunun titrediğini, bakışının net olmadığını söylemiştir. İzis ise "Bana adını söyle tanrı baba! Çünkü bir insan adıyla anıldığı zaman yeniden yaşar"⁹⁵ diyerek, Rê'nin gerçek adını öğrenmeye çalışmıştır. Çaresiz olan tanrı Rê, yaratıcılığıyla ilgili bütün özelliklerini saydıktan sonra, sabahleyin Hepri, tam tepede olduğunda Rê, akşamleyin Atum olduğunu, yani herkesçe bilinen adlarını saymıştır. Buna rağmen, yüce tanrı iyileşmiyordu. Bunun üzerine İzis "adın bana dediklerinin arasında yok. Onu bana söyle ve zehir çıkacak. Zira bir adam, adı anıldığı zaman yeniden yaşar"⁹⁶ diyerek tanrıyı ikna etmeye çalıştı. Zehirin daha fazla yakmaya devam etmesi üzerine acıya dayanamayan Rê, İzis'e "Kızım İzis, o şekilde yap (kulağını bana uzat) ki adım benim vücudumdan seninkine geçsin dedi. Tanrıların en yücesi (Rê'nin kendisi) onu, milyonlarca yıldır gemisinde, yerinin büyük olması için gizledi"⁹⁷ diyerek adını Horus'tan başka birisine söylememesi koşuluyla İzis'e söyledi. Bunun üzerine amacına ulaşan İzis tekrar büyüselle yollarla "Ak akrep zehiri, Rê'den ve Horus'un gözünden çık!"⁹⁸ emrini vererek zehirin tanrının vücudundan çıkıp toprağa girmesini sağladı. Böylece, yüce tanrının gerçek adını öğrenen İzis sayesinde, Rê yeniden yaşayacaktı, çünkü sadece ölümlü insanların değil İzis'in benliğinde tanrıların da ona başkaldırığının ifade edilmesi bunu göstermektedir. Bu şekilde, Rê'nin bütün özelliklerini benliğinde taşıdığı ilahilerde ifade edilen Amon'un üstünlüğünün, evrensel bir tanrı olduğunun kabul edilmesi gerektiği de anlatılmış oluyordu.

Bununla birlikte XIX. Hanedan Ramsesler devrinde yeraltı dünyasının bir yansıması olan Ölüler Kitabı'nda tanrı Rê'nin, Rê-Horakti, Rê-Hepri ve Anka Kuşu şeklindeki görünüşleri mezarların duvarlarında resmedilerek, öteki dünyada vazgeçilmez bir tanrı olduğu da ifade edilmiştir. Rê-Horakti olarak Rê şahin başlı, başının üzerinde kobra yılanın çevrelediği güneş diski olan ve elinde sonsuz hayat işareti Ankh bulunan bir insanla ya da başında kobra yılanıyla çevrili bir güneş diski olan şahinle gösterilmiştir. Rê-Hepri olarak da Rê, gemisinde ya kanatlı bir gübre böceği şeklinde, ya güneş diskini iten bir gübre böceği olarak, ya da başının yerinde bir gübre böceği olan insanla resmedilmiştir. Yeniden yaşama gelmenin sembolü olan Anka Kuşunun bulunduğu resimlerde ise güneş gemisinde bulu-

⁹⁵ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁶ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁷ Alan H. Gardiner, a.g.e., s. 59.

⁹⁸ Cl. Lalouette, a.g.e.,s. 73.

nan Anka Kuşu başında bir güneş diskiyle ya da Oziris tacıyla gösterilerek Rê'nin öteki dünya tanrısı olduğu, sonsuz bir yaşam vadettiği vurgulanmak istenmiştir. Hattâ bazen güneş diski ufkun batışı ve doğusunu yani Şu ve Tefnut'u temsil eden iki aslanın sırtında olarak da resmedilmiştir. Burada batıya bakan aslanın güneşin batışını yani Rê-Oziris olan dünü, doğuya bakan aslanın ise güneşin doğuşunu, yani Rê olan yarını ifade ettiği, çünkü ruhun ikinci hayatında dün dünyaya geldiği ama yarından itibaren sonsuz, tarif edilmez bir yarına dönü-şeceği düşüncesi hakimdir⁹⁹.

Yine bu devirlerde güneşin üzerinde yükseldiği Benben dikilitaş tapınaklarını hatırlatan piramit mezarların yapımı tamamen değişmiş, yerini, kaya mezarlarla bu mezarlara konulan Ölüler Kitabı'ndaki yazılar ve resimler, ya da mezar duvarlarındaki resimler almıştır. Bu resimlerden bazıları bir gök merdivenini ya da kaptansız bir gemide 7 basamaklı merdiveni ifade etmekteydi. Bu merdiven sayesinde ölünün ruhunun göğün en yüksek katına çıkacağı ve tanrı Rê'nin yanında yer alacağı inancı bulunmaktaydı¹⁰⁰.

Bundan sonra, asırlar boyu tanrı Rê, zaman zaman, efsanelerle yüceltilmiş, ama bir daha imparatorluk tanrısı konumuna getirilmemiştir. bununla birlikte, pek çok firavun ünvanları arasında Rê'nin oğlu sıfatını almaya devam etmiştir¹⁰¹. Yönetimleri süresince, Mısır tanrılarına saygı göstermelerinden ve din adamları tarafından iktidarlarının meşru kılınmasından dolayı, diğer tanrılarla birlikte Rê'nin oğlu olarak da adlandırılan¹⁰² Büyük İskender'le (M.Ö. 332) başlamak üzere, bazı Ptolemelerin Rê'nin koyduğu düzenle (Maât) yaşadıkları ifade edilmiştir¹⁰³. Dahası, III. Ptoleme kendini, Helios adını taşıyan güneş tanrısının ışınlarını havi taçla temsil ettirmiş-

⁹⁹ Albert Champdor, a.g.e., s. 147.

¹⁰⁰ Albert Champdor, a.g.e. s. 133, 138, 171.

¹⁰¹ XIX. Hanedan (M.Ö. 1310-1200): Men-pethi-Rê-messu ((I. Ramses); User-Maât-setep-o-Rê, Rê-messu-meri-Amen (II. Ramses hem Rê, hemde Amon'u havi iki isim almıştır); Ba-n-Rê-meri-Amen (Mineptah veya Merenptah); (Mineptah, ayrıca Ptah-meri-n-hotep-her-Maât ismini alarak tanrı Ptah'a da bağlılığını ifade etmiştir).

— XX. Hanedan (M.Ö. 1200-1060): User-Maât-Rê-meri-Amen, Rê-messes-heka-annu (III. Ramses), (III. Ramses de Rê ve Amon'u içeren isim almıştır).

— XXII. Hanedan (M.Ö. 950-800); Heper-hec-Rê-setep-o-Rê (I. Şeşonk); Sehem-heper-Rê-setep-n-Rê (I. Osorkon).

— XXVI. Hanedan (M.Ö. 650-525); Uah-ab-Rê (I. Psammetik).

— XXVII. Hanedan (M.Ö. 525-414); Mesut-Rê (Kambiz); Stetu-Rê (Darius) (K. Lambelet, a.g.e., s. 11-12).

¹⁰² E. Bevan, Histoire des Lagides, Paris, 1934, s. 47-49. Setep-n-Rê-meri-Amen (Büyük İskender hem Rê hem de Amon'u içeren isim almıştır) (K. Lambelet, a.g.e., s. 12).

¹⁰³ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 204.

tir¹⁰⁴. Bu devirde, tanrı Rê'nin yaratıcılığıyla ilgili ortaya konulan kuramlar, daha öncekilerle benzerlik göstermekle birlikte, bazı farklılıkları da arzuetmektedir. Yine ilk oluşum merkezi Heliopolis'tir¹⁰⁵. M.Ö. IV. yüzyılda Bremmer-Rhind papirüsünde, güneş tanrısı Rê evrenin yaratıcısı olarak şöyle demektedir:

"Yaşamda belirlediğimde yaşam başladı, Yaşama Hepri biçiminde geldim... İlk tanrılardan önceydim, çünkü adım onlarınkinden önceydi... Onlar (tanrılar) doğmazdan önce, tek başıma, elimi kavuşturdum, Şu ve Tefnut'u tükürmezden önce kendi ağzımı hareket ettirdim ve "tulsım"dı benim adım... sonra, kalbim etkili oldu, yaratma planı önümde belirdi, yalnız olarak istediğimi gerçekleştirdim. Kalbimde bir plan yaptım. O zaman başka şekiller yarattım. Ortaya koyduğum şekiller sayısızdı.. Çocukları çocuk şekliyle dünyaya geldiler. Şu ve Tefnut'u tüküren benim... Şu ve Tefnut henüz buldukları Nun'a neşyle canlılık veriyorlardı... Kendi vücudumla birleştim. Kapalı elimle tahrik ettikten ve cinsel arzuyu elimle gerçekleştirdikten sonra onlar ağzımdan düştü... Şimdi üç tanrı bana aitti (kendisi, Şu ve Tefnut)... sonsuz bir zaman için benden uzakta olduklarında (Şu ve Tefnut), gözüm onları izledi... Onlar için ağladım ve gözüm böyle ağlayınca, insanlar yaşama geldiler... Daha sonra Şu ve Tefnut, Jeb ve Nut'u dünyaya getirdiler. Bunlar da vücutlarından Oziris, Horus-Mehenti-İrti¹⁰⁶ Seth, İzis ve Neftis'i dünyaya getirdiler. Bunlar da, bu dünyada çocukları ve torunları olmak üzere, kalabalık şekilleri biçimlendirdiler ve dünyaya getirdiler"¹⁰⁷. Burada görüldüğü üzere Şu ve Tefnut'un Nun'da sevinç kaynağı olması, onların kaybolmalarıyla Rê'nin gözünden yaşlar dökülmesi, diğerlerinin de torun ve torunlarının çocukları olarak kabul edilmeleri gibi normal bir aile yaşamı sergilenmiştir. Farklı diğer bir taraf, Jeb ve Nut'un çocukları arasına çocuk Horus olarak temsil edilen Horus-Mehenti-İrti'nin eklenmiş olmasıdır.

Yine Ptolemeler devrinde, Ogdoa'nın (sekizli tanrılar) yaratıcısı tanrı Thot'un kült merkezi Hermopolis ilahiyatı doğrultusunda, din adamlarının Edfu Horus tapınağında öne sürdükleri başka düşüncelere göre ise Tanrı Rê, şu biçimde yaşama gelmiştir: "Sekizli tanrılar

¹⁰⁴ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 205.

¹⁰⁵ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 34.

¹⁰⁶ Mısırca Horpaşerd, Yunanlılar tarafından Harpokrat olarak adlandırılan bu tanrı, tanrı Oziris'le tanrıça İzis'in oğulları olan çocuk Horus'u ifade etmekteydi. Saçları bir tarafta toplanmış, işaret parmağı ağzında çıplak bir çocukla temsil edilmiştir (Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 122).

¹⁰⁷ S.Sauneron-J. Yoyotte, *La Naissance du monde, Sources orientales I*, Paris, 1959, S. 49-51.; R.O. Faulkner, *The Papyrus Bremmer-Rhind*, Bruxelles, 1933, s. 69-72.

grubu spermleriyle bir nilüfer çiçeği yaratmışlardı. Çiçeğin yaprakları, dünyayı ışığıyla aydınlatan güneş çocuğun doğduğunda açılıyordu". Başlangıçta yaşama gelmiş olan nilüfer, daha kimse onu tanımazken, koyu bulutları uzaklaştırmıştı. Siz (sekizli tanrılar), sizden çıkan bir sıvıdan bir tohum yaptınız ve bu tohumu nilüferin üzerine döktünüz. Spermlili sıvıdan yayarak, tek bir biçimde yoğunlaştırarak, onu Nun'a yerleştirdiniz ve varisiniz, bir çocuk görüntüsündeki parlak Rê yaşama geldi... Nilüfer (...) (Ey sekiz tanrı) vücudunuzdan fışkıran su parçaları ortasındaki bu tanrı, Büyük Göl'den¹⁰⁸ çıkan büyük nilüfer, ilk olarak ışığı başlattı... Işığını görüyorsunuz, parfümünü teneffüs ediyorsunuz, burun deliğiniz onunla doluyor¹⁰⁹. Bu, ülkeyi iki gözyle aydınlatan, bir çocuk gibi görünen oğlunuzdur... Size (başlangıç) ilk tanrıları yaratan ve bu ülkede var olan herşeyi yapan Rê'nin gözünün¹¹⁰ bizzat kendisi olan, bataklıktan gelen nilüferi getiriyorum... İki gözünü açarak iki dünyayı aydınlatır, geceyi gündüzden ayırır. Tanrılar ağzından ve insanlar gözlerinden çıkmıştır. Herşey onunla başlayan nilüferdeki (parlayan) çocuk ve ışınları bütün varlıkları yaşattır¹¹¹. Edfu tapınağında bulunan bu metinde, hem güzel kokulu nilüfer, hem de Başlangıç çocuğu olarak ifade edilen Rê'nin bazı tanrılar tarafından yaratıldığı, ama yine de onun tanrıları, insanları ve evreni yarattığı anlatılmaktadır.

Tanrı Rê'nin başlangıç çocuğu şeklindeki imajı, aslında, M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştı, bunu bir sanduka kapısına resmedilen, gece ve gündüz gemilerinin batı ufkunda karşılaşmalarını gösteren bir kompozisyondan anlamakta mümkün olmaktadır. Burada, gündüz gemisinin burun kısmında, tanrı Rê, parmağı ağzında, oturan bir çocuk şeklinde ve beraberindeki tanrıçanın güneş diskini gece gemisinin uç kısmında duran diğer tanrıçaya geçirmesi ile gündüz güneşinin battığı ve tanrı Rê'nin yeraltına gece gemisiyle yol almaya başlayacağı ifade edilmiştir. Bunun için de, ölünün, diz çökmüş vaziyette, her iki geminin üzerinde resmedilmesi, onun öteki dünyada güneşin dairesel hareketini takip ettiği izlenimi yaratmak içindir¹¹².

¹⁰⁸ Başlangıç Ummanı Nun'dan sözedilmektedir.

¹⁰⁹ Hermopolis dini ayinlerinde nilüfer çiçeği sunma geleneği vardı. Kimi resimlerde görüldüğü gibi, çiçeğin burnun ucunda tutulması, güneşle ilgili sonsuz yaşamın sembolü olarak benimsenmiştir. (Cl. Lalouette, a.g.e., s. 272, dipnot 61. Ayrıca nilüfer sözcüğünün Nil-Nefer, Nil güzeli anlamına geldiğini tahmin ediyoruz.

¹¹⁰ Çok eski devirlerden itibaren güneş ve ay, tanrı Rê'nin gözlerini ifade etmekle birlikte, Ucat adı altında Horus'un gözleri olarak da anılıyordu. Burada Rê'nin gözü olarak nilüfer anılmaktadır. Metnin Edfu Horus tapınağından gelmesi nedeniyle bir inanç karışıklığını görebiliyoruz.

¹¹¹ S. Sauneron-J. Yoyotte, a.g.e., s. 58-59.

¹¹² Wolfhart Westendorf, *L'Egypte ancienne*, Lausanne, 1970, s. 210-211.

Roma İmparatorluğu devrinde ise, Ptolemeler devrinin bir devamı olarak, Mısır tanrılarında dokunulmamıştı. Roma İmparatorları da eski firavunlar için kullanılan ünvanlardan paylarını almışlardı. Böylece, İmparator Augustus "Rê'nin oğlu", "İki Kraliyet senyörü"¹¹³ olarak adlandırılmıştı. Sezar ve Trajan, tanrı Knun-Rê tarafından biçimlenmiş, Rê'nin oğlu olarak görülüyorlardı. Dahası, Trajan'ın sarayının (tahtının) ülkenin üzerinde büyük olduğu, gök tanrıçası Nut'tan çıktığı zamanki Rê'ye benzediği¹¹⁴ ifade edilmişti.

Tanrı Rê'nin imparator Trajan devrinde (M.S. 98-117) hâlâ tapılan bir tanrı olduğunu, tanrıça Neit'le ilgili Esna kozmogonisinden anlamak mümkündür. Bu kozmogoniye göre Ahet inegi olarak da adlandırılan Başlangıç tanrıçası Neit, yüce bir tanrının yaşama geleceğini müjdelerken, şöyle demiştir. "... Gözünü açtığı zaman aydınlık olacak, kapattığı zaman karanlıklar belirecek. Gözünün yaşlarından insanlar, dudaklarının tükürüğünden tanrılar doğacaklar. Çocukları ona karşı ayaklanacaklar¹¹⁵ ama onlar, onun için bastırılacaklar, onun için dövülecekler. Zira, o vücudumdan çıkan benim oğlumdur ve sonsuz zaman için bu ülkenin senyörü olacaktır.. Ona hiçbir kötülüğün ulaşmaması için, onu kollarımın arasında koruyacağım. Size adını söyleyeceğim: Sabahın erken saatlerinde Hepri olacak, akşam Atum ve her günkü Rê adıyla, sonsuz bir zaman için parlak bir tanrı olacak"¹¹⁶. Bununla birlikte, metinde görüldüğü gibi, her ne kadar yaratıcı bir tanrı olarak görülse de tanrı Rê'ye önceleri başına gelenlerden dolayı, annesi Neit tarafından korunan genç bir çocuk görünümü verilmiştir. Dahası, metnin başka bir yerinde, annesi tanrıçanın ona "gel, gel" diyerek seslendiğinde, gülümseyerek annesinin boyununa atıldığı ifade edilip, ana oğulun buluşmaları gözler önüne serilmektedir. Benzer biçimlerde, "Sonra Rê, annesi Ahet inegini artık göremeyince Nun'da ağladı ve insanlar gözyaşlarından yaşama geldiler. Annesini yeniden gördüğünde salyası aktı ve tanrılar dudaklarının salyasından dünyaya geldiler" sözleriyle Rê'nin, annesinin varlığına ya da yokluğuna göre, insanları ve tanrıları yaratığı da ortaya konmuştur. Başka bir yerde ise Rê'nin kendi kendini yaratan bir tanrı olmadığı, Neit'in karnındaki salgılarda bulunan bir yumurta olduğu ve yumurtanın Neit'in karnından Nun'a çıktığında suların yükseldiği ve Nun'un bu büyük tanrının etrafındaki kabuğu kırdı-

¹¹³ F. Dunand-C. Zivie-Coche, a.g.e., s. 203.

¹¹⁴ S. Sauneron, *Les Fêtes religieuses d'Esna aux derniers siècles du paganisme*, le Caire, 1962, s. 194.

¹¹⁵ Ramsesler devrinde başlayan ve sonra devam eden anti-Rê hareketlerine atıfta bulunmaktadır.

¹¹⁶ Cl. Lalouette a.g.e., s. 42-43.

ğında, döllendiği de ifade edilmiş ve şu şekilde devam etmiştir: "Bu Amon adıyla Nun'un ortasında saklanan ve Knum adıyla ışıkları aracılığıyla tanrı ve tanrıçalara biçim verecek olan Rê idi"¹¹⁷. Ama, yine de tanrı Rê'nin tanrı ve tanrıçaları yarattığı kabul edilmiştir.

Görüldüğü üzere Orta ve Yeni İmparatorluk devirlerindeki gibi Rê, son zamanlarında bile Amon, Knum gibi tanrılarla özdeşleştirilmiştir. Aslında Rê, asırlar boyu, kendisinden etkilenen bir tanrıydı, çünkü tanrı Rê evrenin yaşam kaynağı idi, ve her tanrının ona erişmesi bir ideal haline gelmişti. Diğer tanrılara ait tapınaklarda din adamları hem Heliopolis kuramını kendi tanrılarına maletmişler hem de Rê'yi tanrılarıyla özdeşleştirmişlerdi. Böylece bir taraftan Rê kültü ve Heliopolis dinî prensipleri her tanrıya tatbik edilmiş ve tanrı Rê, bir anlamda, tanrılarının değerini arttıran ve onları kendi yörüngesinde birleştiren bir özelliğe sahibolmuş, bu yüzden de bazı bölgesel tanrılar Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar) başı olarak da görülmüşler ve tanrı Rê'nin hükümranlığını bölgesel olarak paylaşmışlardır¹¹⁸, ama diğer taraftan Ahenaton'un tanrı Rê ile ilgili monoteist deneyimi başarısızlıkla sona ermiştir. Genellikle, Mısırda siyasî nedenlere bağlı kalınarak dinî yapılanma gerçekleştirilmiştir. Buna rağmen 3000 yıl boyunca firavunlar, tanrı Rê'nin oğlu olarak iktidarlarnı meşru kılmışlardır.

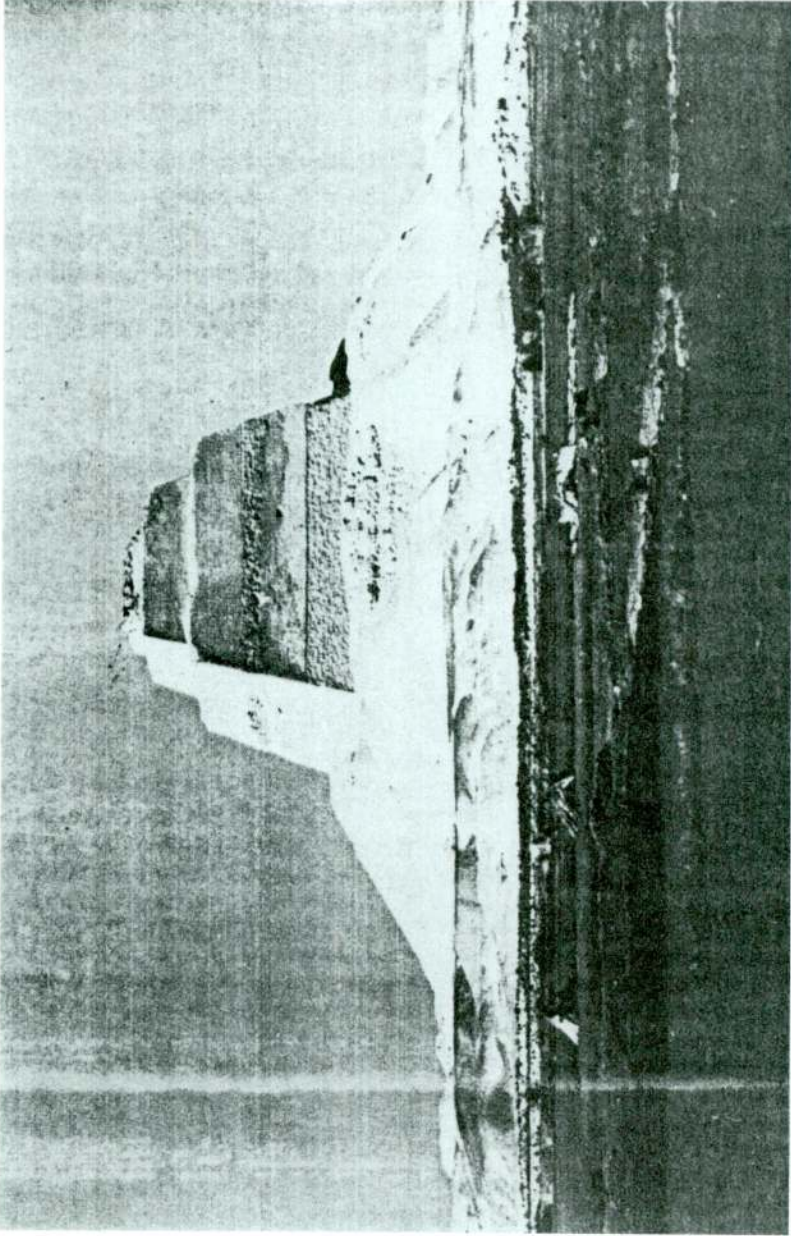
¹¹⁷ Cl. Lalouette, a.g.e., s. 43.

¹¹⁸ Alexandre Moret: *Le Nil...*, s. 442.

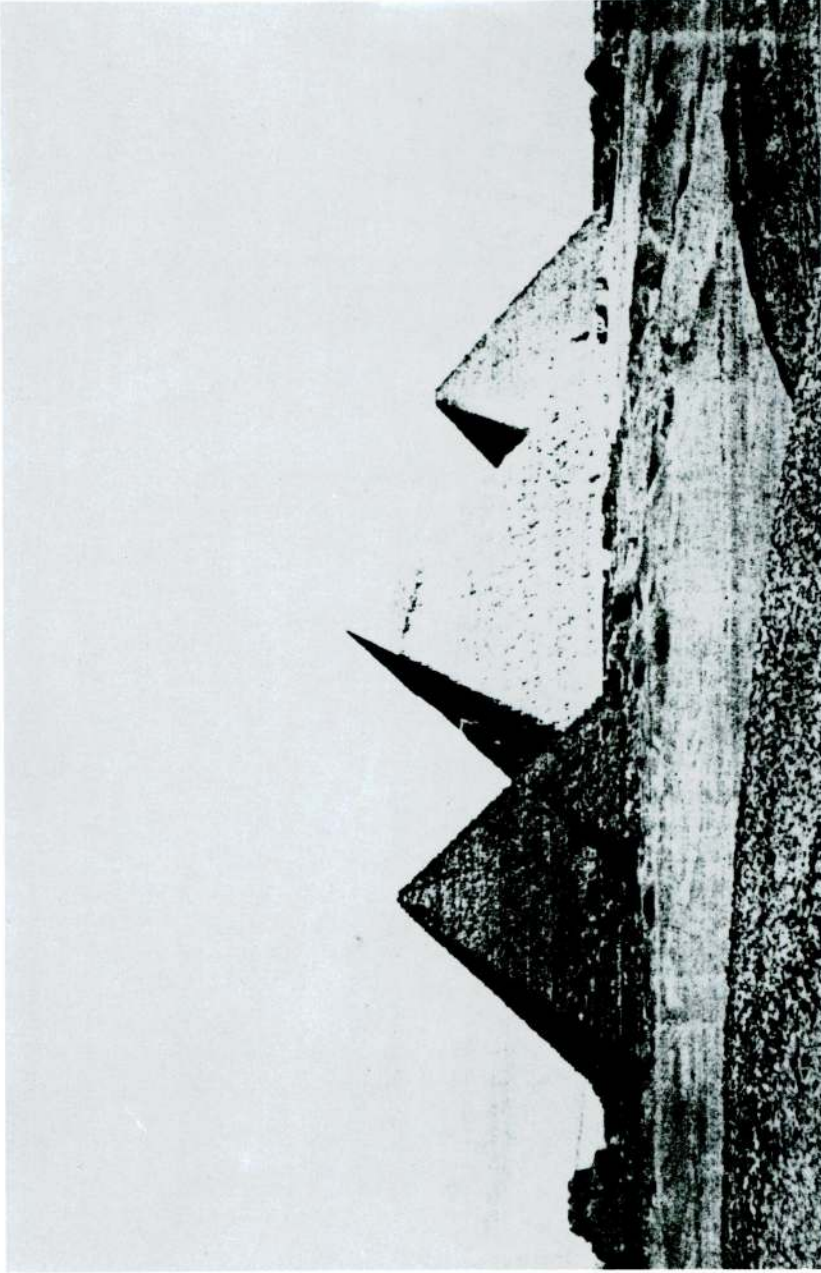

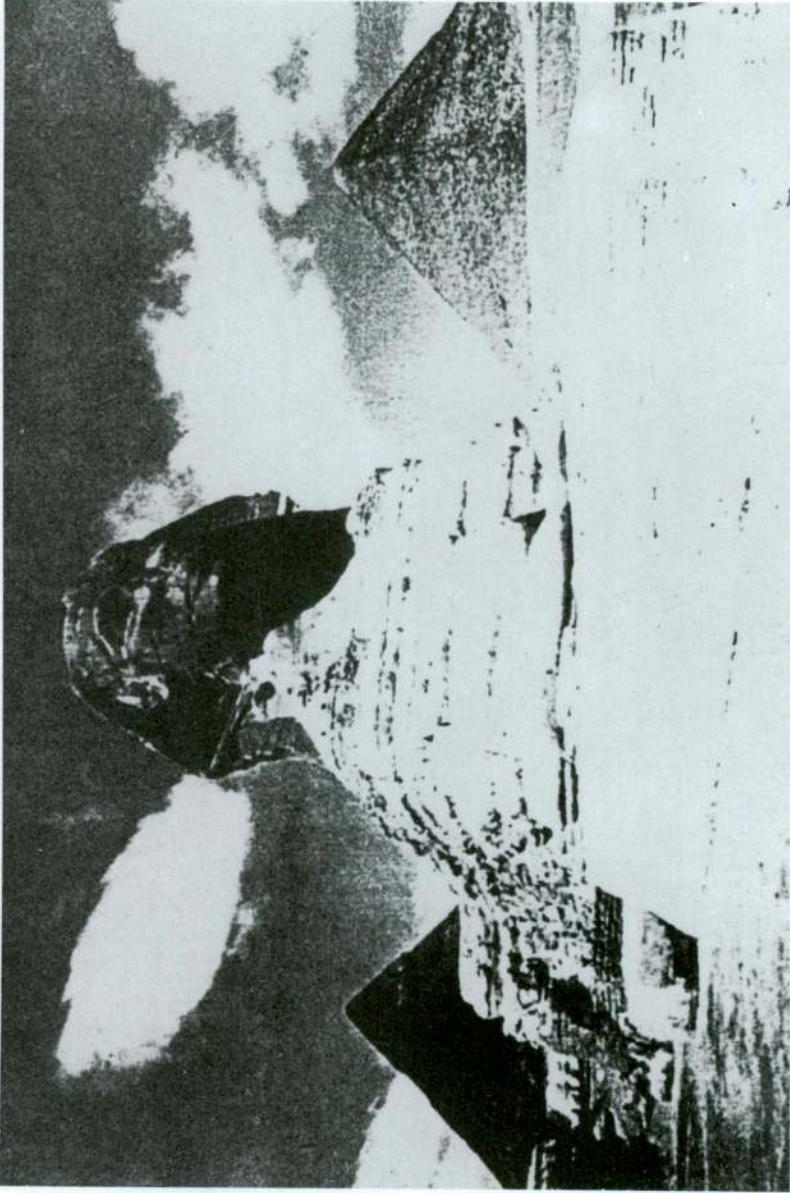
Res. 1 — Eski İmparatorluk III. Hanedandan (M.Ö. 2670-2590) firavun Cozer'in Sakkara'daki piramit mezarı. Yüksekliği 60 metredir.

Res. 2 — Eski İmparatorluk IV. Hanedandan (M.Ö. 2590-2470) Snefru'nun Memfis'in güneyinde Meidum'daki piramit mezarı.
Yüksekliği 65 m.dir.

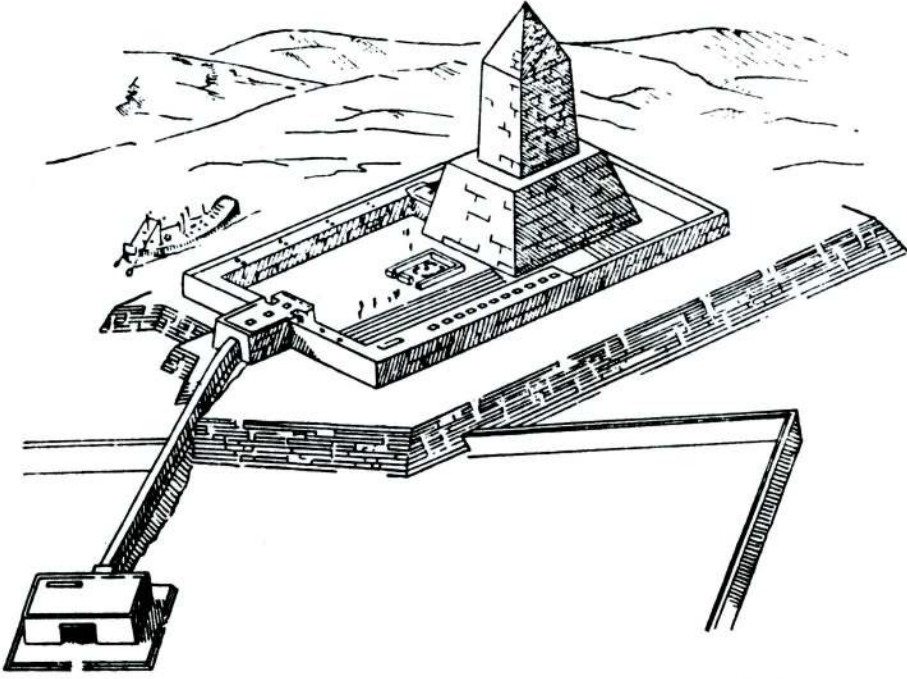

Res. 3 — Eski İmparatorluk IV. Hanedandan Keops, Kefren ve Mikerinos'un her biri birer Benben Güneş dikili taşını temsil eden, Gize'deki Piramit Mezarları (M.O. 2560-2475). Keops piramidinin yüksekliği 147 metre, Kefren'ininki 143,5 metre, Mikerinos'ununki ise 137 metredir.

Res. 4 — IV. Hanedan'dan Keops, Kefren ve Mikerinos'un piramit mezarları topluluğunun yanındaki Kefren yüzü, arslan vücutlu Sfinks (Mısırca Şespanh = yaşayan heykel), Tanrı Rê-Horakti'nin (Rê + Horus) yeryüzünde cisimlenmiş şekli olan Sfinks yeniden yaşama gelmenin ve battıktan sonra yeni bir güneşin doğması gibi ölümden sonra tanrı Rê ile birlikte yeni bir yaşamın başlayacağını sembolüdür. Hayattayken tanrı Horus'un yeryüzünde temsilcisi olan firavun Kefren'in öldükten sonra yüce tanrı Rê ile özdeşleşmiş ve Rê-Horakti olduğunun kanıtıdır. Bu yüzden Sfinks, Yeni İmparatorluk devrinde "Ufuktaki Horus" olarak adlandırılmıştır.

Res. 5 — V. Hanedandan Niuserrê tarafından inşa ettirilen Abu Gurab'daki Güneş tapınağının temsili resmi. (W. Stevenson Smith, *The Art and Architecture of ancient Egypt*, London, 1958) Açık hava Güneş tapınağındaki dikilitaşın (Benben) üst kısmı güneşin üzerinden ilk olarak ve sonsuz bir şekilde yükseldiği Başlangıç Ummanı Nun'daki kutsal tepeyi temsil etmekteydi. Solda yan tarafta güneş gemisi görülmektedir. Sadece dikilitaşın yüksekliği 20-36 m. arasında değişmektedir.

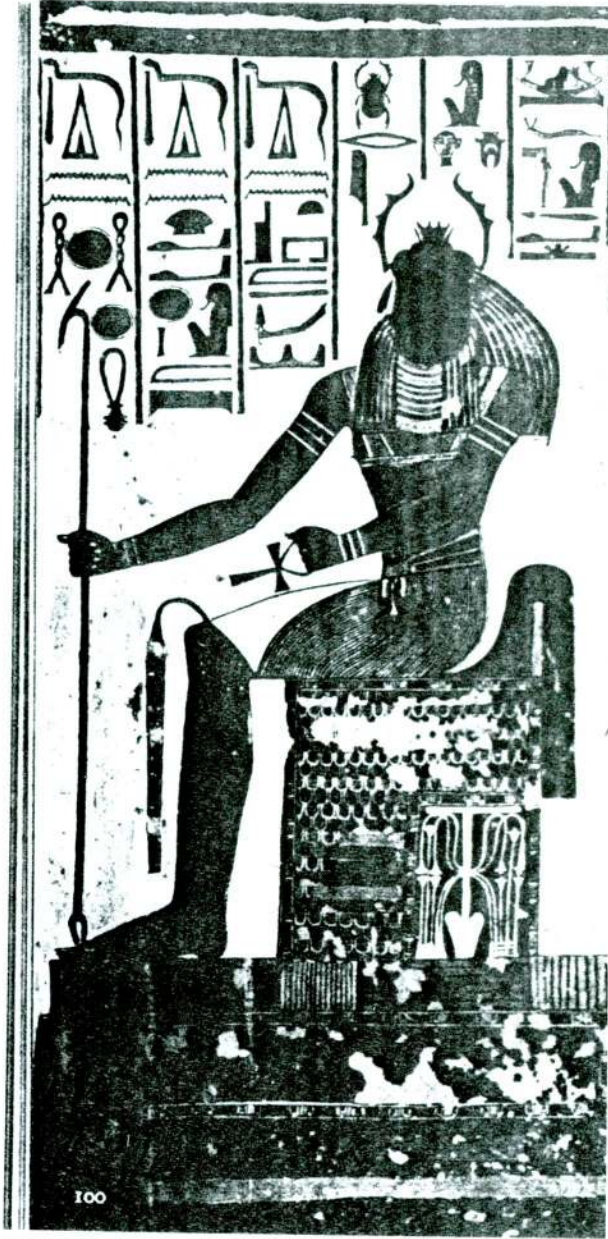
Res. 6 — XVIII. Hanedandan firavun Ahenaton (IV. Amenhotep) ve ailesinin güneş tanrısı Aton'a sunak sunmaları sahnesini gösteren 104 cm. yüksekliğindeki Ahenaton (Tel El Amarna) tableti.

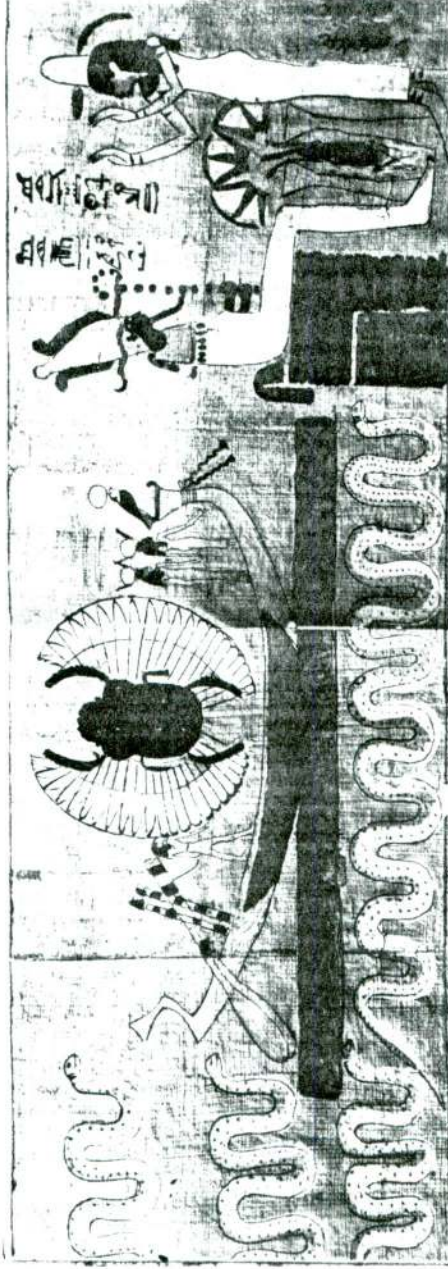
Res. 7 — Gökteki Heliopolis'te "Başı Rê'nin başı" olan Işık-kedinin karanlıklar canavarı yılan Apopis'in kafasını kesmesini gösteren Hunefer papirüs resmi.

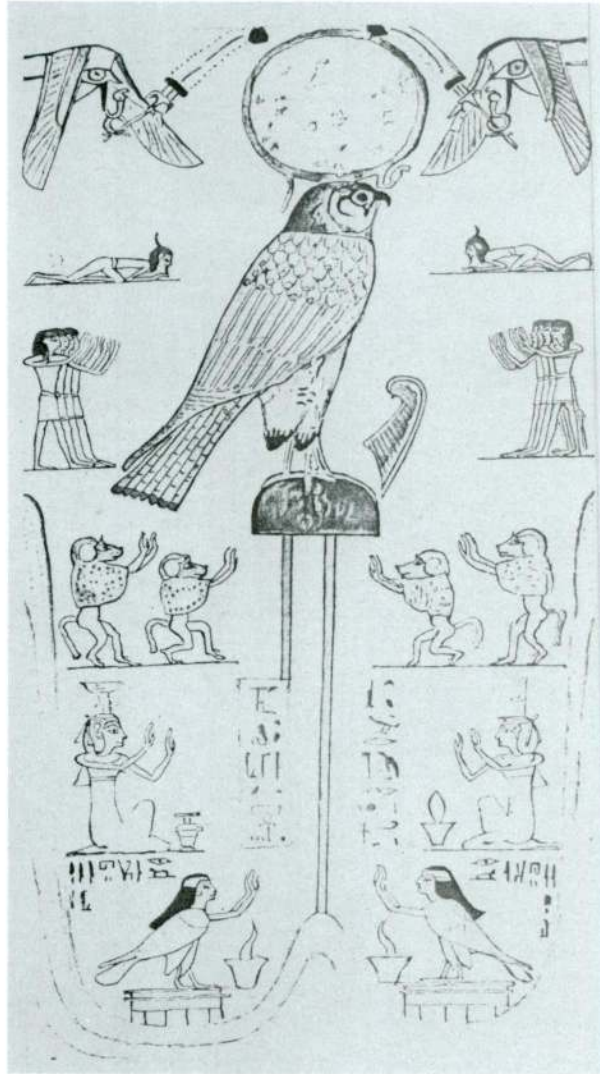
Res. 8 — XIX. Hanedandan kraliçe Nefertari'nin kraliçeler vadisindeki mezarının duvar resminde elinde tanrı asası ve hayat işareti (Anh) bulunan, tepesinde güneş diski olan Horus başı insan vücutlu tanrı Rê-Horakti.

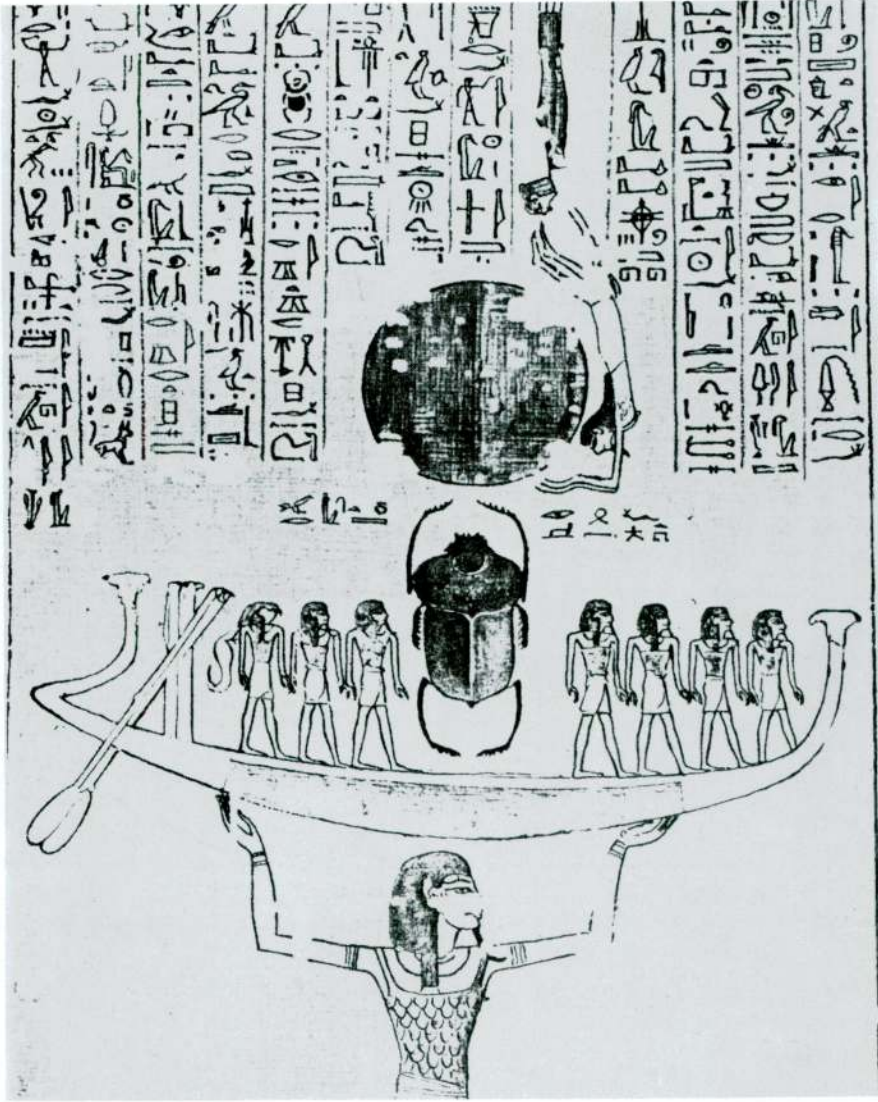
Res. 9 — Kraliçe Nefertari'nin mezarının duvarındaki Hepri (gübre böceği) başlı insan vücutlu tanrı Rê-Hepri.

Res. 10 — Amon ilahileri söyleyen Nsi-Honsu'nun tanrı Öziris'in karşısında savunmasını yapması. Geminin ortasında kanat çirpan Hepri hareketiyle bir güneş diski çizmiş olmakla, ölü için yeni bir güneş (hayat) olan Rê-Hepri'nin yükseleceğini ifade etmektedir.

Res. 11 — “Ölümler Kitabı”nın 110. bölümü Anhai papirüsünde başının üzerinde kobra yılanı ile çevrelenmiş güneş diski bulunan Rê-Horakti. Burada Rê-Hepri olarak tepeden yükselen güneşin doğuşuna insanların şükranlarını, maymunların ise sevinç ve şükranlarını ifade ettikleri, hatta tanrıçalar, sağdaki İzis ve soldaki Neftis’in diz çökerek tanrı Rê’ye tapıtlıkları, en aşağıda ise sonsuz yaşama başlayan kuş vücutlu kadın başlı Anhai’nin ruhu yüce tanrı Rê’nin huzurunda görülmektedir. Yukarı kısımda güneş diskinin iki tarafındaki Horus’un gözlerinden (Ucat) soldaki güneşin batışını, sağdaki ise güneşin doğuşunun sembolü olarak sonsuzluğu ifade etmektedir.

Res. 12 — Anhai papirüsü ile ilgili olarak tanrı Rê'ye yakarış ve dualar kısmında Başlangıç Ummanı Nun'un güneş gemisini iki eliyle yükselttiği görülmektedir. Burada geminin ortasındaki Hepri'nin (gübre böceği) yeraltı dünyası Duat'ı temsil eden top-
rak rengi güneş diskini iterken gösterilmesi ölümün güneşin yeraltı dünyasına
indiği gibi geçici olduğunun ve bunun ardından yeniden Rê-Hepri olarak çıka-
cağının ifadesidir. O halde insanoğlu için ölümden sonra güneşin seyri doğrul-
tusunda, öteki dünyada bir yaşam olduğu ima edilmektedir.

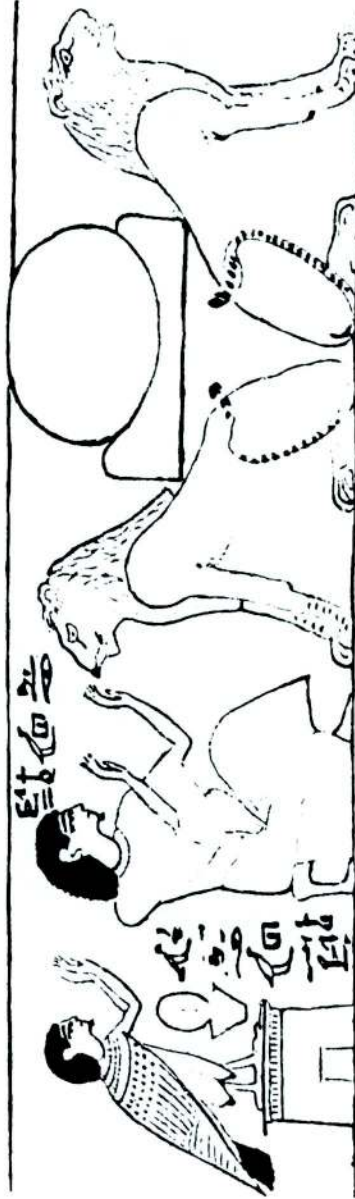

Res. 13 — Ramsesler devrinde İrinefer'in mezar resminde, güneş gemisinde ölünün tanrı Rê'nin yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olan, başında güneş diski bulunan Anka kuşu (Bennu) karşısında tapınması görülmektedir.

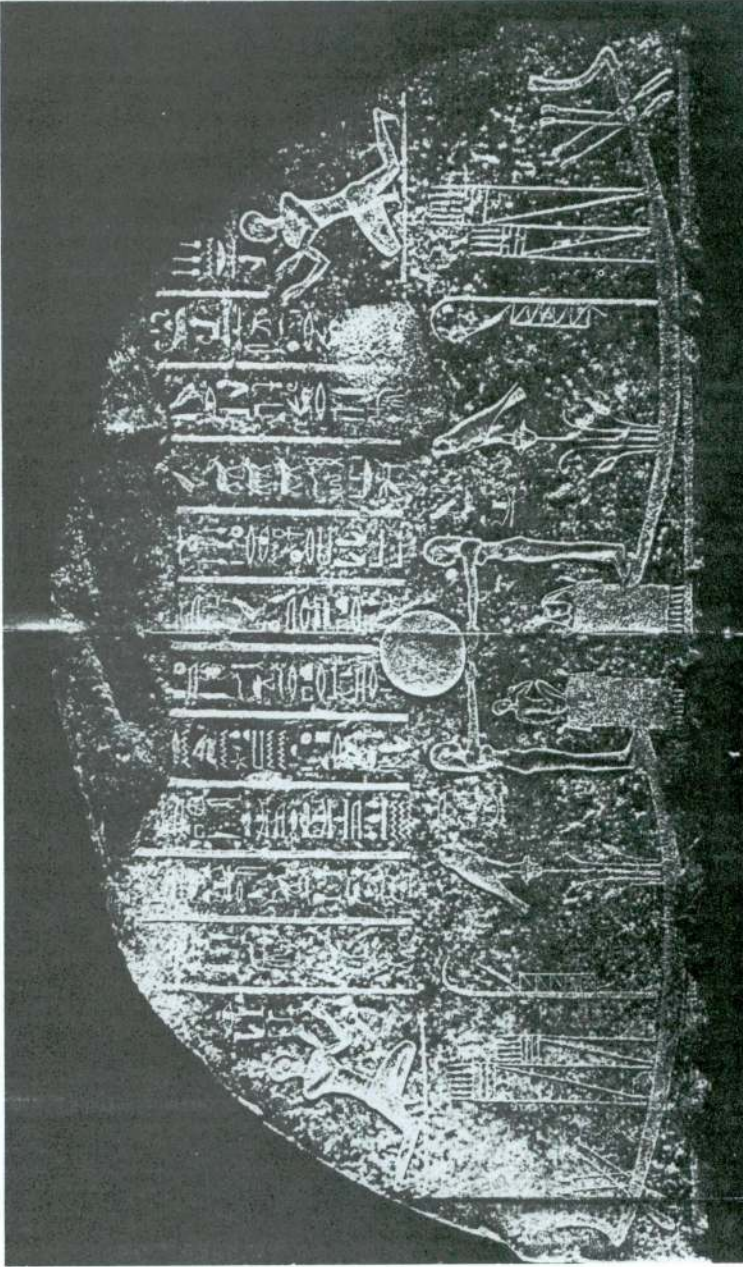

Res. 14 — Ramsesler devrinde Anhurhâui'nin mezar resminde, ölünün, başında ölümler tanrısı Oziris'in tacı bulunan Anka kuşu (Bennu) karşısında tapınması resmedilmiştir. Burada tanrı Rê-Oziris şeklinde ölümler dünyasının tanrısı olduğu vurgulanmıştır. Ölen kişinin sadece Oziris X olmadığı Rê X'te olacağı ve aynı zamanda her iki tanrının benliğinde sonsuz yaşama sahip olacağı ifade edilmiştir.

Res. 15 — "Ölümler Kitabı"nın 17. Bölümünde Hunefer papirüsünde ölünün öteki dünyaya giden insan başlı kuş vücutlu ruhu (Ba) ile kendi görünümünü altındaki Ka'sının (benliği) birbirine ters dönmüş, biri güneşin batışını yani ölümü, diğeri güneşin doğuşunu yani yarını ifade eden ve sırtlarında birer güneş diski bulunan iki arslan karşısında tapınması görülmektedir. O halde kişinin ölünce dünü ifade eden Oziris şekline girdiği ama sonsuz zaman için yeni yarınları ifade eden tanrı Ré ile birlikte olacağı belirtilmektedir.

Res. 16 — M.Ö. VI. yüzyılda Cedhor isimli rahibin sandukasının kapagındaki batı ve doğuyu temsil eden iki güneş gemisinden soldakinde tanrı Rê parmağı ağzında bir çocuk şeklinde gösterilmiştir. Burada gece gemisiyle seyrini tamamlayan güneş diskinin diğer gemideki tanrıçaya teslim edilerek, gençleşmiş olarak yeniden gökte seyrine devam edeceği ifade edilmiştir.

